МІКОЛА ГІЛЬ

РАНІШНІЯ СНЫ

МІНСК 1973

ВЫДАВЕЦТВА
«МАСТАЦКАЯ ЛІТАРАТУРА»
МІНСК 1973

МІКОЛА ГІЛЬ

РАНІШНІЯ СНЫ

АПАВЯДАННІ

Бел 2
Г 47

Г $\frac{0733\text{-}085}{М\ 302(05)\text{-}73}$ 66-73

НІХТО НЕ ПРЫЯЗДЖАЎ

Пасля абеду брыгадзір паслаў Пятра баранаваць бульбу. Палетак пад бульбай быў ладнаваты — раскінуўся між дарогай, якая звівалася-паўзла па Краснай горцы, і сценкай, што пралегла пад могілкамі. Гэта — удоўжкі. А ўшыркі — ад Рыгоравых дадаткаў да Глінішча. Ганяў Пятро свайго «Беларуса» ад дарогі да сценкі — бульба была ўжо велікаватая, дык баранаваў толькі ўдоўжкі, каб не вырваць часам якое каліва. Хацелася скончыць клін сёння ж — надакучыла з ранку да вечара каторы ўжо дзень душыцца пылам на гэтым баранаванні. А заўтра, казаў брыгадзір, пэўна, пойдуць ужо на луг і на канюшыну, бо надвор'е, дзякаваць богу, усталявалася.

Дарога — сценка, сценка — дарога... Пятро круціўся туды-сюды і думаў аб тым, што гэта будзе вельмі здорава, калі заўтра, урэшце, паедзе пляжыць канюшыну: там паблізу рэчка, дык можна будзе адлучыцца на хвіліну ды па-

боўтацца, а то палова чэрвеня, глядзі, мінецца, а ён і ў рэчку ні разу не злазіў...

Незабаранаваны клін усё вузеў і вузеў. Пятро з нецярпеннем прыкідваў нават, колькі кругоў засталося яму яшчэ зрабіць. Пад'язджаючы да дарогі, заўважыў, што з боку вёскі, падаткнуўшы пад раму казу-складанку, коціць на веласіпедзе брыгадзір, здалёк махае рукой — прыпыніся. Хлопец развярнуўся, прыглушыў матор, саскочыў на зямлю, колькі разоў з асалодаю пацягнуўся, закурыў.

Пад'ехаў брыгадзір, кінуў веласіпед пад куст, загаварыў:

— Канчаеш ужо? Маладзец! Тут, ад дарогі, і пад Глінішчам, дзе ніжэй, можа, яшчэ па разу праедзеш? Удзірванела, халера! А яшчэ дажджы прыпляскалі!

— А не, дзядзька! Мякка ўсюды. Пад Глінішчам толькі трава больш адскочыла — ведама, ніжэй. Але ўсё роўна мякка. Як пух...— І не вытрымаў, спытаўся: — Дык што, дзядзька, заўтра на канюшыну?

— Не, брат, заўтра ты яшчэ Страхаву гару даб'еш. Там пясок, дык паездзіш па разу, скарынку знімеш... А на сена ў панядзелак рушым. Яно-та можна было б і заўтра, але ж бабы яшчэ з буракамі не ўправіліся. Заўтра-то, пэўна, ужо дапалююць, тады і на сена.

Брыгадзір памаўчаў, ступіў колькі крокаў на палетак, нагнуўся, тузануў каліва бульбы, зноў павярнуўся да Пятра:

— У цябе курыць ёсць што? Пасылаў бабу ў магазін, дык, ліха на яе, не прынесла, забылася...— Ён хацеў нешта яшчэ сказаць, але чамусьці змоўчаў.

Пятро дастаў пакамечаны, замурзаны па-

чак «Севера», пасля падаў у далонях запаленую сярнічку. Брыгадзір, зацягнуўшыся, выдыхнуў разам з дымам:

— Ну, дык бачыў ужо ці не?

— Каго?

— Хіба не чуў? Да Васіля Рыгоравага брат прыехаў. Іван... Кажуць жа, бацька твой... Доўга не паказваўся...

— А-а-а,— Пятро змоўк, закамечыў у пальцах папяросу, не ведаючы, што казаць.

— Пэўна ж, захочаш пабачыць? — спытаўся быў брыгадзір, але, зірнуўшы на хлопца, раптам заспяшаўся: — Ну, то я паехаў. А ты глядзі тут, канчай памаленьку... А я зірну, што там бабы сёння напоркалі...

Пятро пастаяў, шмыгаючы згаслай і растрыбушанай папяросай, аж пакуль брыгадзір не схаваўся за кустамі на Краснай горцы, пасля нейк паволі, нязграбна палез у кабіну...

Зноў сценка — дарога, дарога — сценка... Вечарэла. Пятро не прыкідваў больш, колькі кругоў яшчэ трэба яму зрабіць, не спяшаўся, не зважаў на нязвычна гарачы ўвечары і церпка-горкі пыл, што сляпіў вочы, хрумсцеў на зубах,— усё думаў пра тое, што сказаў брыгадзір. Тое першае ўтрапенне мінулася, Пятро быццам і супакоіўся, але ўсё роўна думаў аб тым жа. І не хацеў думаць, і стараўся скіраваць думку на што іншае, на тую ж Страхаву гару, якую паедзе заўтра «дабіваць», на канюшыну, да якой з касой не падступіцца і якую давядзецца пляжыць яму, Пятру.

«Кажуць жа, бацька твой...» А то хто ж! Канечне, бацька... Не сам жа я на свет паявіўся... Ды і людзі не так сабе плявузгаюць...

«Доўга не паказваўся...» Не паказваўся, ха-

ваўся. А можа, баяўся? Каго? Мяне ці мамы? Быццам нам што трэба ад яго! Але ж не вытрымаў, прыехаў... На радзіму пацягнула, брата праведаць... Пра мяне наўрад ці спытаецца. А можа... Зайсці-то, канечне, не адважыцца. Можа, нават і дзядзьку Васілю нічога не скажа... Ну, але той сам здагадаецца, пакажа яму на мяне хоць пальцам праз акно...

«Пэўна ж, захочаш пабачыць...» А што, калі самому зайсці? А што — вып'ю чарку і зайду. Біцца ж не будзем. Пагляджу і ўсё, што там за бацька ў мяне такі, што і не ўспомніў ні разу, не азваўся нават...

* * *

З поля Пятро прыехаў пазнавата — маці ўжо карову даіла. Ён скінуў майку, збегаў цераз вуліцу да калодзежа, памыўся да пояса — выліў на сябе цэлае вядро вады. Памкнуўся павесіць пустое вядро на паркан, але перадумаў, зноў скокнуў да калодзежа («Маме заўтра не трэба будзе раніцою па ваду ісці...»), пасля пайшоў у хату галіцца.

Прыйшла маці. Цэдзячы сырадой, спыталася:

— Чаму ж так позна сёння?

— Канчаў бульбу пад Глінішчам. Заўтра на Страхаву гару, дык каб не ездзіць лішні раз.

— У Жырблевічы збіраешся? Там жа вяселле, кажуць, сёння. Чула, Жэнька Якубаў матку падганяў, каб сарочку папрасавала.

— Пагляджу. Можа, сваю вечарынку наладзім. З горада ж панаехала.

Маці выйшла — пэўна, панесла ў кладоўку

малако. «Пра яго не пытаецца,— падумаў Пятро.— Не пытаецца... Значыць, так трэба. А чаго пытацца...»

Ён пераапрануўся, пырскнуў у твар адэкалонам. За вячэрай не ўтрымаўся, папрасіў маці:

— А можа, ёсць крышку?

Яна моўчкі прынесла з кладоўкі бутэльку — пачатую, з газетным заткалам. Пятро наліў сабе поўную «дзежачку» — гранёны стакан з гладкім абадком наверсе...

Хлопцы, сапраўды, збіраліся ў Жырблевічы, гойсалі адзін да аднаго на веласіпедах, падбівалі ў кампанію дзяўчат. Пятро ў апошні момант ехаць адмовіўся.

«Чаго я там не бачыў? Каб хоць клуб людскі быў, а то таўчыся ў духаце. Ды і цягнуцца за свет...»

Хлопцы пасадзілі на рамы дзяўчат, паўключалі ліхтарыкі і панесліся ўніз, да моста, да паваротки на Жырблевічы. Доўга яшчэ былі чутны іх галасы — крыкі, рогат, віск дзяўчат. Пасля ўсё аціхла: толькі далекавата, відаць, на Ямішчы, скакалі ў цемры мітуслівыя водбліскі ліхтарыкаў...

Пятро таксама скіраваўся вуліцаю ўніз. Мінуў масток. Паціху дайшоў да Ямішча. Адсюль, з узгорка, зноў убачыў агеньчыкі — хлопцы былі ўжо далёка, за балотам, пэўна, пад самымі Жырблевічамі. Ён пастаяў на Ямішчы, пакурыў. Аб нечым зацята-няўцямна думаў...

Гэтак жа паволі, як ішоў сюды, вяртаўся і ў вёску. Мінуўшы масток, ён, аднак, не пайшоў вуліцаю дахаты, а завярнуў у вулачку, што ішла ўздоўж рэчкі. Мінуў лазню, пасля калгасную кузню, перайшоў па кладцы рачулку і

спыніўся перад хатаю дзядзькі Васіля. І, мусіць, толькі тут даўмеўся, што ўвесь гэты час думаў пра тое, каб зайсці сюды, што толькі дзеля гэтага выпіў дома тую поўную «дзежачку», што дзеля гэтага адмовіўся ехаць разам з хлопцамі ў Жырблевічы...

Ён ведаў, што цяпер у хаце дзядзькі Васіля якраз будзе гасцяванне, што там якраз павінны сядзець за сталом, што заходзіць туды, можа, і не зусім ёмка, але — піхнуў ад сябе калітку.

«Што я скажу там? Як сустрэнуць мяне і дзядзька Васіль, і цётка Верка, і ён сам?..»

Пятро ўзышоў на ганак, бразнуў клямкай. З-пад хлява азваўся сабака. Хлопец аж уздрыгнуў, нібыта ад спалоху, адчуў, як пахаладзела ў яго між лапаткамі, а далоні сталі непрыемна ліпкімі...

У хаце сапраўды гасцявалі. За сталом сядзела чалавек пятнаццаць, але Пятро адразу ўбачыў яго — бацька сядзеў між дзядзькам Васілём і цёткай Веркай...

— Добры вечар у хату,— прамовіў Пятро, і ўласны голас падаўся яму нейкім чужым, занадта гучным.

Борздзенька падхапіўся з-за стала дзядзька Васіль — аж перакулілася, загрукатала па падлозе табурэтка.

— А-а, пля...— ён запнуўся, закашляўся, хуценька загаварыў: — А-а-а, Пец-я-я... Ну, сядай, сядай з намі, раз, гэта самае, зайшоў, заглянуў, як кажуць... Сядай, сядай...

«Хацеў сказаць — «племяннічак»,— падумаў Пятро,— як заўсёды, калі сустракаў мяне. Але не сказаў. Не рашыўся...» Ён ступіў крокі са два на хату, прамовіў:

— Не, дзядзька, дзякую. Я на хвілінку... Толькі... Ну, на бацьку зірнуць... Я...

Пятро ўбачыў, што бацькаў твар уздрыгануў, што па ім прабег цень нібы радасці, і хлопец ступіў яшчэ крок да стала, сказаў гучней і цвярдзей:

— Здароў, бацька!

Бацька не падняўся з-за стала. Ён толькі каўзануўся на крэсле, вусны яго тузануліся, вочы забегалі па суседзях — усе цяпер глядзелі на яго, а не на Пятра.

— Хто гэта? — нарэшце прагаварыў ён, павярнуўшыся да брата.

Той кінуўся да яго, схіліўся, зашаптаў:

— Супакойся, Ваня, супакойся... Гэта ж, тое самае, ты ж ведаеш, я ж табе казаў... Людзі кажуць... Вось хлопец, тое самае, і паверыў... Ты ж ведаеш, усе гаварылі... Як ты тады пайшоў, ты ж, гэта самае, ведаў ужо...

Пятро быццам не бачыў і не чуў нічога. Ён глядзеў на бацьку і не разумеў, чаму той маўчыць. І хлопец зноў паўтарыў:

— Дык здароў, бацька!

Бацька адарваў ад стала кулак (тут толькі Пятро заўважыў, што ў яго адна рука), тыцнуў сябе ў грудзі:

— Ты гэта, хлопец, да мяне?.. Да мяне? Выбачай, брат, ты памыляешся. Я не ведаю, хто твой бацька. Нешта ты блытаеш, брат...

Пятро адхіснуўся, апусціў руку. Можа, ён не разумее?.. Зноў стала холадна між лапатак. Пятро павёў вачыма па стале, па тварах тых, што сядзелі за гэтым сталом. Ён убачыў, што ўсе яны ўпіліся вачыма ў яго, Пятра, і не разумеў, чаго гэта яны — быццам ніколі не бачылі. «Што здарылася? Чаму? Не можа таго быць!

Я ж прыйшоў проста паздароўкацца. Як мужчына з мужчынам... А ён не прызнаецца нават? Хлусіць мне? Хлусіць перад сваім братам, перад дзядзькам Васілём, які заўсёды зваў мяне пляменнікам?»

Яму раптам забалела галава...

Пятро перавёў дых. Так, усё правільна. Во сядзіць дзядзька Васіль, цётка Верка, цётка Міхаліна, дзядзька Міхалка. Ён не памыліўся, ён чуў сапраўды, што бацька сказаў:

«Нешта ты блытаеш, брат...»

Пятро крутнуўся быў да дзвярэй, але спыніўся.

— Значыць, я блытаю? Значыць, гэта няпраўда? — Погляд Пятра спыніўся на твары Васіля, і ён ступіў да дзядзькі, тузануў яго за плячо: — Дзядзька Васіль, дык гэта не мой бацька?

Пятро выпрастаўся, адышоўся ад стала, усміхнуўся:

— Чаго ж вы маўчыцё? Я ж і праўда памыліўся, я ж пажартаваў. Мой бацька загінуў на вайне. Мне яшчэ маленькаму мама, і дзед, і баба гаварылі, што мой бацька герой, што ён не вярнуўся з вайны... Чаго ж вы маўчыцё?

Ён павярнуўся і паволі пайшоў да парога. Узяўшыся за клямку, зноў абярнуўся, прашаптаў:

— Малі бога, бацька, што ты калека... А то б...— І тузануў дзверы.

Ужо за каліткай яго дагнаў дзядзька Васіль, учарэпіўся за руку:

— Ты, пляменнік, таго самага... Ці ж можна так? Ты не крыўдуй, гэта самае... Брат жа мой... Ты не крыўдуй... А можа, і ў яго душа баліць, га? Што ж ты маўчыш, тое самае? Га, ча-

го маўчыш? Я ж цябе не крыўдзіў, пляменнік... А ён... Можа, і ў яго душа баліць.

Пятро рвануўся:

— Баліць?! А ну — адыдзі! А не то...

— Ты чаго, гэта самае? Ну, удар, удар, пляменнічак... Можа, і мне лягчэй, таго самага, стане... Удар...

— Эх ты, дзядзька! Нічога ты не разумееш...

Пятро кінуўся ў завулак...

* * *

Аб тым, што Пятро заходзіў да Рыгоравага Васіля ў хату, ведала назаўтра ўся вёска. Жанчыны, сышоўшыся дзе-небудзь, толькі пра тое і гаварылі.

— Гэта ж, ведаеце, зайшоў ён у хату ды адразу і бух з парога: «Здароў, бацька!» А Іван падскочыў на лаве ды як закрычыць: «Сабака табе бацька, а не я!..»

— А ці праўда гэта, бабы, кажуць, быццам Пецька і біцца кінуўся?

— А то няўжо ж! Мужчыны расцягнулі... Дык Пецька заплакаў ды пабег з хаты...

— Заплакаў? Бедненькі! Яно ж і пэўна. Дармо, што сам сталы. А ўсё ж бацьку мець хочацца. А тут бацька адварочваецца...

— Ат, бабы, лішняга і не кажыце! І не біўся там ніхто, і нічога такога не было. Мне ж Міхаліна ўсё расказала, яна ж там была сама. Пецька толькі паздароўкаўся, і ўсё. І за стол нават не садзіўся. А бацька рукі яму не падаў...

— Мала што Міхаліна можа нагаварыць! Сваячка ж, ведама! А Пецька хлопец гарачы, мог і сарвацца, не сцярпець...

— А вот жа, бабачкі, не вытрымаў, прыехаў паглядзець... Пэўна ж, і сына хацеў пабачыць. Дармо, што адцураўся, не прызнаваўся. Якое там дзіця ні было, але ж — дзіця, не чужое ўсё ж...

— Ат, чужое — не чужое! Яму ўсё роўна! Хіба гэта чалавек? Ці Пецьку што трэба ад яго? Малы быў, дык тады трэба была і ласка, і абарона, і гасцінец... А цяпер... Пецька сам на сваіх нагах даўно... А ён як змоладу быў, дык і цяпер круцялём застаўся, хоць і калека, даруй госпадзі...

— Праўду, Волька, кажаш! А Гілена як? Лёгенька хіба ёй? Не можа ж сыну забараніць, каб бацьку не пабачыў... Ды і сама, бабачкі...

— Ай, ты ўжо не кажы! Каб прасіў-маліў, дык Гілена б і на парог не пусціла б...

І аціхалі бабы, калі падыходзіла сама Гілена, Пятрова маці... Ды хіба яна не здагадвалася? Хоць і даўно тое было, аб чым цяпер бабы сакочуць на сяле, хоць, здавалася, і заснула ўсё ў душы, зачэзла, хоць і не ўспаміпала Гілена ўжо колькі гадоў таго, што было перад самаю вайною, а ўсё роўна зноў балюча... Бо вунь жа прыехаў, гасцюе ў Васіля, у брата свайго, увечары да мужчын выходзіць... Куды ж ад гэтага ўцячэш? І людзям хіба закажаш, каб языкі не часалі?

Гнала Гілена прэч думкі пра ўсё гэта, а яны ўсё адно не давалі спакою. Застанецца адна, адвернецца што-небудзь рабіць, і ўсё пра тое ж, пра той час, калі была маладой-маладзенькай і дружыла-сябравала з тым Іванам Рыгоравым...

«Ласкавы быў, уважны... Усё Леначка ды Леначка... А колькі гора ды сораму нацярпелася...»

Прыгадвалася зноў і зноў, як сказала яна тады Івану, што зацяжарала, і як падалося ёй, што спалохаўся ён, і як не хацела яна гэтаму верыць; як вымушана была таіцца ад людзей і ад маткі, пакуль можна было; як плакала тады матка і праклінала дачку, так праклінала, што нават і ўнуку не ўзрадавалася; і як неўзабаве пайшоў Іван з мужчынамі на вайну, не зайшоўшы да яе нават развітацца, а сама саромелася пайсці разам з бабамі на той дзядзінец, дзе быў мітынг са слязьмі і песнямі, ляжала ў пуні на свежым сене і галасіла ціха, каб людзі не ўчулі...

Прыгадваліся гады, калі яна з Пецькам на руках колькі разоў уцякала праз Лучкі і Роўніцу ў глухі балоцісты лес-дзіч, і як даводзілася сядзець у тым дзічы галоднай і халоднай днямі і начамі, і як вярталася аднойчы з таго дзіча, уратаваўшыся нейк ад карнікаў, і палохалася, бачачы трупы людзей — знаёмых і незнаёмых, і як ішла тады па лесе, адна, апухлая і засмяглая. Пецька кусаў пустыя грудзі, ішла, і жахалася, і галасіла без голасу...

«Божачка мой, і як тое вынеслі-выцерпелі людцы! Ні хатак не пазаставалася, ніварыўні якой, каб хоць на час прытуліцца. Адны галавешкі ды коміны... Дзеткі ад голаду заходзіліся...»

Па тым часе былі яшчэ рухавыя бацька з маткай. Агоралі нейк зямлянку, на карову ўзбіліся, а пасля і на хацёнку... Памаленьку і крыўда іх на Гілену забылася. Матка ці бацька самі не з'ядуць, а ўсё ўнучку, усё Пецьку...

«А ён рос спраўненькі. І холадна было, і галадна, а не хварэў, не нэндзаў. Ні цукерчыны не ведаў, ні чаго там іншага...»

Пасля вайны не многа вярнулася дадому тых мужчын і хлопцаў, што пайшлі па гравійцы з таго дзядзінца. Не вярнуўся і Іван Рыгораў. Як там ні было ў іх, а чакала яго Гілена, думала: «Ведама, тады малады быў, дурное ў галаве... А цяперака, як прайшоў праз гора, як слёз і крыўды людской нагледзеўся, пэўна ж, і паразумнеў. Каб вярнуўся, дык і сыну быў бы рады. Во які ладненькі выгадаваўся. Скора і памочнікам у хаце будзе...»

Але Іван не вярнуўся. І плакала па ім Гілена, як па мужыку, як іншыя бабы-салдаткі плакалі, і чакала яго, як чакалі іншыя — тыя, што «пахаронак» не палучалі... І рада ж была, калі дачулася, што жывы Іван. Гэта тады, калі ён раптам прыслаў брату, Васілю, пісьмо...

Але мінуўся час, і стаў Іван не то жывы, не то мёртвы. Пайшла пагалоска, што лячыўся ён недзе за Масквою і там ажаніўся. Быццам узяў медсястру тую, што яго выходжвала. Балюча было тое чуць Гілене. Каб жа хоць сам пісьмо напісаў, сам пра ўсё расказаў, а то ўсё — з чужых вуснаў, з тых пісьмаў, што да Васіля прыходзілі. Хацела сама да Васіля пайсці, каб хоць дазнацца, ці праўда тое, што людзі гавораць. Здаецца, лягчэй было б, каб на свае вочы пісьмо пабачыла, бо, можа ж, так сабе, ад злосці ці чаго там яшчэ, людзі нагаворваюць, можа, дзе лечыцца Іван, і спадзявалася, што — быць таго не можа, каб не прыехаў... Ну, няхай на яе крыўду за што затаіў, няхай да другой спадніцы прыслепіўся, дык жа ведае, што сын расце, яго ж сын, а не чый-небудзь...

А гады тыя пасляваенныя, хоць і цяжкія, галодныя былі, а беглі. За работай і часу Гілена не заўважала. Бацька і матка на вачах саста-

рэлі, аслабелі. Засталася ў хаце адна работніца, а ратоў — чатыры. І накармі ўсіх, і адзень. Кідалася Гілена — і на конях працавала, і коксагыз расціла, і на жняярцы сядзела. І ў гэтых турботах і клопатах нейк памаленьку, пакрысе, быццам само сабой, забывалася, астуджвалася ў душы і крыўда ранейшая, і боль. А калі і ўспамінала Івана, дык так сабе, без жалю: «Насільна не прыцягнеш... А так... Можа, яно і к лепшаму. Хто ведае, як яно б там было... Ды і не адна я такая, вунь колькі баб адны, без мужыкоў, пекаюцца...»

Бацька і матка памерлі нейк у адзін год. Пецька тады ўжо ў другую групу бегаў. Раілі тады бабы Гілене прымака браць: і сыну бацька будзе («Можа ж і добры чалавек надарыцца»), і сама ж яшчэ не старая, сáма ў сіле. Але яна нейк вагалася. Колькі разоў заходзіў да яе Сымон Жаўнер з Жырблевіч: у таго жонка памерла, трое дзяцей засталося. Ды не пайшла Гілена. І не таму, што дзяцей чужых баялася — спагадала ў душы Сымону, сірот яго шкадавала, але — не рашылася: «Мне ўжо гэты замуж і патрэбен надта! А сыну як там будзе, хто яго ведае. Ён жа не маленькі, разумее ўсё...»

Праўда, у другі раз ледзь ужо і зусім не выйшла Гілена замуж. Прыслалі ў іх калгас заатэхніка. Сталы чалавек, а без сям'і. Што там у яго здарылася, Гілена, папраўдзе, і не ведала толкам, не распытвала, хоць той заатэхнік і кватараваў у яе хаце. Добры чалавек быў. І па гаспадарцы паможа, з сынам і дроў напілуюць, і сена накосяць. Кватарант і хату Гілене адрамантаваў: атынкаваў звонку і знутры, страху перакрыў.

І аж спалохалася Гілена, калі адчула рап-

там, што не проста прывыкла да чалавека, што ніякавата становіцца ёй, калі застаецца з ім сам-насам. Ды і людзі гэта заўважылі, пагаворваць сталі, што быццам пачала Гілена прычапурвацца, нават завіўку зрабіла — як дзеўка.

Маўчала Гілена. А як з'ехаў нейк раптоўна той заатэхнік, дык толькі тады пахвалілася жанчынам: «Бабачкі, угаворваў, каб жыла з ім, каб за жонку была... Як сказаў тое, а сына якраз дома не было, бегаў недзе, дык я аж забаялася... Мусіць жа, і шчыра казаў, бо голас аж дрыжаў... А я і рабіць што — не ведаю. І сябе шкада стала, і яго... Пасля ноччу не спала, усё ўздыхала. Ну добра, прыму яго, а Пецька мой як? Ды і сорамна перад ім маладзіцца, сам во, глядзі, хутка нявестку ў хату прывядзе... Думала-думала, ды і адмовіла чалавеку...»

І вось, на табе, Іван заявіўся... Гілена дык і не бачыла яго, знарок не ходзіць у той канец вуліцы, за рэчку, дзе хата Васілёва. Бабы, праўда, казалі, што мала чым і змяніўся, такі ж, як і быў, толькі пасівеў ды пуза нагадаваў. Ёй, Гілене, то і ўсё роўна, які ён там, а сын вось, бачыш, захацеў паглядзець, пазнаёміцца. І што яму скажаш? Свая галава на плячах. Хаця — які ён яму бацька? Але ж — хіба загадваць будзе? Не маленькі, дзякаваць богу... Каб чаркі той не піў, пэўна, і не пайшоў бы...

* * *

Пятро ляжаў на канапцы і пад пошум дажджу чытаў кнігу. Неўзабаве пацішэла. У акно, што выходзіла ў агарод, заглянула нізкаватае — ужо вечарэла — сонца. Пятро падняўся, расчыніў акно. Дажджу не было. Толькі гулка

падалі на лісце лопуху рэдкія кроплі. Недзе шастала маці — пэўна, прарывала буракі.

З вуліцы пачуліся галасы — ішлі, гамонячы між сабой, жанчыны. І згледзелі, мусіць, у гародзе маці, бо...

— Гілена, чуеш, не? Паехаў жа твой... Васіль вунь павёў на аўтобус... Што ж ты з Пецькам не пайшла правесці?..

Пятро пазнаў — гаварыла цётка Ганна. На яе, відаць, зашыкалі бабы, бо Ганна абарвала сябе на паўслове.

— Да нас, Ганна, ніхто не прыязджаў,— голас маці быў роўны, спакойны.

Стала ціха. Зноў было чутна, як падалі са страхі на лісце лопуху дажджавыя кроплі.

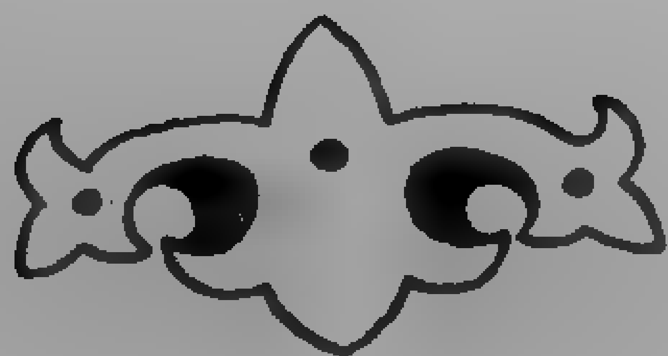

НЕДЗЕ КУКАВАЛА ЗЯЗЮЛЯ

Ён жыў у горадзе, жыў ужо даўно, гадоў дзесяць, але па-ранейшаму, па даўняй звычцы, гаварыў, едучы з вёскі, дзе жыла яго старэнькая маці, што едзе з дому. Гаварыў нават тады, калі атрымаў у горадзе пакойчык у камунальнай кватэры з кухняй на траіх.

Ад райцэнтра да вёсачкі, дзе ён нарадзіўся і вырас, будзе добрых дванаццаць вёрст. Летам дабірацца туды нішто сабе. Пачынаючы з канца мая, калі гравійка падсыхала і ўкатвалася, па ёй раз-пораз шнырацць калгасныя і саўгасныя газікі, і натужна равуць, нагружаныя лесам альбо каменнем, мінскія «зубры». Тады дастаткова прагаласаваць, і праз пятнаццаць мінут будзеш дома. Узімку горш. Расчышчаць дарогу не ўпраўляюцца. Зімою тут не гудуць гарадскія аўтамашыны. Толькі зрэдку праскочыць праз сумёты «казёл» таго ці іншага старшыні калгаса ды сіняя «пошта».

Можа, і па гэтай прычыне ён не дужа часта наведваўся да маці.

Ён быццам і радаваўся, бываючы дома. З прыемнасцю хадзіў у лес, на рэчку, сустракаўся з былымі аднакласнікамі і сябрамі, але кожны раз яго штосьці гняло. Ён і сам добра не ведаў, чаму, ад'язджаючы з дому, адчуваў сябе ніякавата, нібы вінаватым перад маці. Але заставалася ззаду вёска, і гэтае пачуццё ніякаватасці прытуплялася, а пасля і зусім сціралася, выцесненае звыклымі гарадскімі клопатамі.

Апошнім часам ён нешта асабліва доўга не быў дома. То неяк не выпадала, то палохаў перапоўнены прыгарадны аўтобус, у якім не толькі сядзець, а і стаяць было немагчыма, то проста гаварыў сам сабе, што з'ездзіць у наступную суботу. Але прыходзіла другая субота, пасля трэцяя, і ўсё знаходзіліся нейкія прычыны, якія не пускалі яго з горада. Ён злаваў на сябе, пасылаў маці дзесятку-другую грошай, пісаў некалькі радкоў.

От і на гэты раз, перад святам, паехаць да маці таксама не выпадала: падбіралася неблагая кампанія, якая меркавала махнуць у лес, на ўлонне прыроды, па першыя вясновыя краскі.

Але кампанія не сабралася. Сябры падаліся хто куды. Ён доўга сядзеў у сваім пакойчыку, слухаў мітусню на калідоры,— там рыхталіся да свята дзве гаспадыні-суседкі,— і не ведаў, што вырашыць. І тут наважыўся: хоць пазнавата, але паедзе дахаты.

Ён спусціўся ўніз, забег у магазін, пхнуў у сетачку некалькі бутэлек піва і бутэльку віна, цукерак, маленькі торт і падаўся да трамвая.

Вечарэла. Заставаўся апошні аўтобус, а людзей на станцыі было мнагавата. Але ён неяк уціснуўся ў той аўтобус. Дзяўчына, што села

перад ім, узяла з яго рук сетачку, і так ён даехаў да райцэнтра. Наперадзе было дванаццаць кіламетраў, а машын у гэты перадсвяточны вечар чакаць было дарэмна. Ён закінуў сетачку за плечы і падаўся па гравійцы.

Ён не спяшаўся. Ведаў, што сёння ў вёсцы абавязкова будзе лазня, дзе спачатку мыюцца мужчыны, а пасля жанчыны. Маці будзе там позна. А калі і прыйдзе з лазні, то ўсё роўна дома сядзець не будзе, пойдзе да суседа на тэлевізар, усядзецца там каля самага экрана і будзе драмаць. І так да дванаццаці ночы. А ў дванаццаць ён будзе дома.

Ён і сапраўды прыйшоў да вёскі апоўначы. Убачыўшы ўнізе рэдкі ланцужок агнёў, які адкрыўся з узгорка, ён адчуў, што сэрца забілася мацней, душу агарнула пачуццё радасці і незразумелай трывогі. Так было заўсёды, калі ён падыходзіў да роднай вёскі.

У хаце агню не было. Але і замка на прабойчыку таксама. Ён тузануў за клямку: дзверы былі зашчэплены знутры на кручок. Ён пастукаў.

— Гэта ты, Андрэй?

— Не, мама, гэта я.

— А божачка ж мой! Як ты дабраўся! Ці не пешшу ішоў?

— Прагуляўся...

Ён зайшоў у хату, пстрыкнуў уключальнікам, кінуў на стол сетку, павесіў на вешалку, зробленую з пустых шпулек з-пад нітак, свой плашч.

Маці ўжо завіхалася каля стала. Расхінула абрус, адрэзала хлеба, дастала аднекуль з-пад стала пляшку, збегала ў бакоўку і прынесла міску тушанага мяса і — усё гаварыла і гаварыла:

— Я ж думала, што гэта Андрэй Войтаў. Паехаў у раён, дык прасіла цукру купіць, а то ў нашай краме выйшаў. Ажно гэта ты... Чаму ж так позна? Супраць начы адзін, і вусцішна, і непрыступна яшчэ, гразкавата...— І, выціраючы анучкай табурэтку, казала: — Сядай, сядай хутчэй, пэўна ж, прагаладаўся...

Ён выпіў чарку калінавай настойкі,— моцнай, відаць, напалову разбаўленай гарэлкай,— пачаў апетытна есці. Маці сядзела насупраць, падсоўвала яму лепшыя, смачнейшыя ласункі і ўсё расказвала і расказвала вясковыя навіны:

— Ты ж чуў ужо ці не: Жэнька Сымонаў жаніўся. Прыходзіў да нас, думаў, мо ты дома, дык шаферам хацеў узяць. Маці хоць і не любіла яе, але ж што зробіш, калі трэці месяц насіла...

Ён слухаў маці і не слухаў. Навіны гэтыя ён даўно ведаў: землякі ў горадзе надараліся часта. Ён глядзеў на маці, і нечакана яму прыйшла ў галаву думка, што ўпершыню бачыць яе вось так блізка, перад сабой, і ўпершыню бачыць, якая яна старэнькая. Чамусьці памятаў маці маладой, з доўгімі косамі, якія яна закручвала ў вялікую куклу; памятаў яе вялікія карыя вочы, якія заўсёды іскрыліся смяшлівымі вясёлкамі; памятаў, што ў яе былі дробныя, але густыя і белыя-белыя зубы. А цяпер ён глядзеў на маці і нібы не пазнаваў. Ніводнага чорнага воласа! Толькі вочы былі яшчэ тыя, маладыя, матчыны вочы, хоць без смяшлівых іскрынак-вясёлак, акружаныя дробнымі карункамі маршчынак.

У яго неяк адразу прапаў апетыт, сапсаваўся настрой. Прыпомнілася раптам даўняя вясковая вечарынка і як маці на ёй танцавала

з жанчынамі кадрылю, і як тады падумаў ён упершыню, што маці яго вельмі прыгожая. А цяпер прыгадалася тое, і чамусьці стала сумна, сумна ад таго, што вось так непрыкметна састарэла маці, што тую кадрылю рэдка калі пачуеш цяпер на вясковай вечарынцы, што маладыя музыкі не ведаюць нават яе мелодыі.

Маці паслала яму на старэнькай канапцы. Прасцінку і ватную коўдру дастала з шафы. Усё было халоднае і здавалася крыху вільготным. Непрывычна, занадта моцна цікалі на сцяне старыя ходзікі. Не спалася, хоць ногі і нылі пасля дарогі. Ён ляжаў і думаў пра маці, пра сябе, пра родную вёску...

Калісьці ў іх была вялікая сям'я: маці і чацвёра іх, дзяцей. Бацька не вярнуўся з вайны. Жылося нялёгка, як і ўсім у той горкі, галодны час. Малолі ў жорнах качалачкі вобаратніку, елі крапіву і лебяду, вясною збіралі па полі гнілую бульбу,— яе называлі ў іхняй вёсцы шаймарамі,— і пяклі з чорнага цеста аладкі.

Ён ляжаў на кароткай канапцы, падціснуўшы пад грудзі калені, і амаль зноў убачыў сябе малым, каля грубкі, у якой маці пякла тыя аладкі з шаймораў. Гарачыя, пульхныя, яны былі тады нават смачныя, і яму раптам захацелася пакаштаваць іх зноў. Падумаў пра гэта і — сам сабе ўсміхнуўся: наўрад ці еў бы цяпер тыя шэрыя аладкі, якія праз гадзіну, як вынеш з печы, станавіліся нясмачныя і цвёрдыя, як скурат!

Успомніў чырвоныя, склееныя з аўтамабільнай нямецкай камеры, чуні, ватныя буркі, якія маці сшыла яму, калі пайшоў у школу. Такія ж буркі насілі і сёстры, і, мусіць, усе аднавяскоўцы.

Прыгадаў, з якой радасцю абуваў першыя ў сваім жыцці чаравікі, калі быў ужо ў сёмым класе. Маці прадала тады парасят і купіла яму ў райцэнтры тыя чаравікі — брызентавыя, з чорнымі скуранымі наскамі...

Ён быў самы малодшы ў сям'і, і маці і сёстры, як маглі, песцілі яго. Адзінае, аб чым яны прасілі яго,— добра вучыцца. Асабліва маці: «Будзеш, сынок, добра вучыцца, дык у людзі выйдзеш...» Ён вучыўся нядрэнна. Скончыўшы сямігодку, паступіў у тэхнікум, і сапраўды застаўся ў горадзе. Працуе цяпер на заводзе майстрам.

Маці ж неўзабаве, калі ён яшчэ вучыўся ў тэхнікуме, засталася ў вёсцы адна. Сёстры павыходзілі замуж і раз'ехаліся хто куды. Старэйшая трапіла аж у Казахстан. Дзве другія жылі таксама далекавата ад дому. Бліжэй за ўсіх быў ён, і разумеў, што яму часцей, чым каму іншаму, трэба было б бываць у маці: падлатаць дзе састарэлы, струхлелы паркан, нарыхтаваць дроў, накасіць для каровы сена. Ды і проста так прыехаць, хоць на дзянёк — усё ж маці было б весялей.

Але неяк здаралася так, што нават сястра, якая жыла ў Калінінградзе, наведвалася дадому часцей: амаль кожнае лета жыла ў маці. Ён-то быў і рады гэтаму. Сястра прыязджала не адна — прывозіла ўнука, з якога маці не магла нацешыцца.

Ён таксама часам наязджаў, але часцей толькі госцем — на дзень-два. Гэтыя дзень-два прыпадалі звычайна на святы, і маці ў гэтыя дні ён нічым не пасабляў.

Лежачы на канапцы, ён думаў аб тым, што і за гэтыя два дні, заўтра і паслязаўтра, якія ён

прабудзе дома, таксама, пэўна, нічога не зробіць па гаспадарцы. Заўтра — Першае мая. Даведаюцца хлопцы, што ён прыехаў, зойдуць да яго. Надарыцца чарка, а з ёй і — па рабоце... А паслязаўтра к вечару трэба будзе ісці на аўтобус.

А маці ж адной цяжка. Ёй пад шэсцьдзесят. Як яна тут адна ўпраўляецца і гарод пасадзіць, і дроў расстарацца, і сена, і ў калгас жа яшчэ хадзіць! Праўда, яна яго супакойвала заўсёды: «Не хвалюйся, сынок, не так яно і цяжка. Што сама, а што хлопцаў папрашу зрабіць... Траячку дасі, дык і дроў прывязуць, і напілуюць. І з сенам гэтак жа. Травы ў нас хапае, касі толькі. А ці многа таго і сена трэба? Абмежкі абажну, бульбоўнік. Высушу, дык на ўсю зіму сечкі хапае. А бульба? Хіба я адна з'ем яе? Ды буракі, бручка яшчэ... І дроў тых мне нямнога трэба. У першай хаце не палю, калі толькі раз на тыдзень, каб сушэй было. А там адну грубачку прапаліць, дык колькі тых дроў трэба? Палак дзесяць укінеш, дык і цёпла».

Ён ведаў, што маці кажа так, каб ён не хваляваўся лішне, і таму часам думаў пра тое, што, можа, варта вярнуцца дадому, у вёску; вярнуцца назусім. Але думка гэтая не затрымлівалася ў галаве, бо адчуваў, што ўжо адвык і не ўжывецца там. І таму казаў маці кінуць усё і ехаць да яго, у горад. Пакойчык яго не такі ўжо і малы: на дваіх якраз хопіць, не цесна будзе.

«Хоць адпачнеш на старасці. Гаспадарка ж, ведаеш, якая ў мяне... Патэльня, электраплітка ды каструлька. Магазін пад бокам, нават вуліцы пераходзіць не трэба. Навошта табе адной і карова, і гарод, і свінчо гэта? Ці ты сама ясі сала тое?»

«Яно так, сынок. Я ж гэтага малака і ў рот не бяру, і сала не люблю. Але ж хіба табе скварка пашкодзіць? Ці Зіне з Фёдарам? Усё ж дармавое, не трэба ў магазін бегаць. Ды яно і другое, сынок. Хіба кепска летам у нас? І садок, і вішні, і малачко свежае. Вось, дай бог, жэнішся, дзіцятка прыдбаецца, дык хіба блага будзе прыехаць? Як знойдзеш... Пакуль магу, пажыву тут. А аслабну, знемагуся, тады і відно будзе...»

Гэтым і канчаліся іх размовы. Ён адчуваў, што маці тут нечага не дагаворвае, нешта ўтойвае, але што — даўмецца не мог. Супакойваў сябе тым, што маці, пэўна, проста прывыкла да вёскі, да людзей, з якімі пражыла жыццё, і таму не можа рашыцца кінуць-рынуць усё, пакінуць гэтае наседжанае месца. А можа, і гарада баіцца. Некалькі разоў яна прыязджала да яго. Першы раз ніяк не магла заснуць у тым ягоным пакоі: ёй усё перашкаджалі трамваі, якія грукаталі пад акном. Назаўтра яна вельмі здзіўлялася: «А сынок жа мой, як тут людзі жывуць? Гэта ж трэба — дом увесь дрыжыць. І бесперастанку...» Ён жартаваў, што гэта, маўляў, з непрывычкі, у першы раз, а пасля прывыкнеш, спіш і нічога не чуеш, але яна ўсё роўна ківала галавой, здзіўлялася...

Назаўтра так яно і здарылася. Не паспеў падняцца, як пачуў у першай хаце гаворку. «Цётка, праўда, што ваш Іван прыехаў?» — «Праўда, праўда. Учора ноччу прыйшоў з гарадка, дык спіць яшчэ. Натаміўся. А ты ж адкуль ведаеш?» — «Дык яго бачыла Гілена Драгунова. Гаварыла — і не пазнала б у цемры, але паздароўкаўся... Дык яна і казала, ці то ён, ці то не ён».

Па голасе ён пазнаў свайго былога сябрука, гукнуў яго.

Снедаць селі разам. Крыху выпілі. Прыгубіла «сынавага» віна і маці. Не так пілі, як сядзелі, курылі, гаварылі. Ён заўважыў, што маці неяк ажывілася, павесялела, нават жартавала. Пад канец выгнала іх з хаты:

— Ідзіце, ідзіце на вуліцу. Чаго вы тут будзеце капціцца са сваімі папяросамі! Ідзі, ідзі, сынок, я тут упраўлюся, таксама выйду пасядзець да жанчын.

Яны пайшлі. І да вечара ён амаль не бачыў маці: загуляўся. Трапіў нават у суседнюю вёску на вечарынку.

А назаўтра ён адыходзіў на аўтобус. Сетачка яго пацяжэла: маці палажыла туды кавалак сала, два падсушаныя жоўценькія сыры, пару дзесяткаў яек, асцярожна загорнутыя кожнае паасобку ў паперку, каб не патрушчыў за дарогу. Настрой быў лагодны, нібы пасля зробленага нечага добрага, прыемнага. Адыходзячы, ён зноў не мінуў, каб не сказаць маці:

— Мама, дык я сур'ёзна: перабірайся да мяне. Жаніцца я, мусіць, так і не жанюся...

— Ціпун табе на язык, сынок! Што ты, зломак? Жаніся і не выдумляй! І жыць будзе весялей, і парадак у хаце будзе.

— Ну, ладна, ладна, мама, я жартую. Можа калі і жанюся. Але праўда — перабірайся да мяне. Няўжо табе горш будзе?

Маці маўчала, глядзела на яго, і ён бачыў, што яна думае аб нечым зусім іншым. Яна схамянулася, памкнулася да дзвярэй:

— Можа, табе, сынок, яшчэ агурочкаў палажыць? Мо калі бульбы зварыш, павячэраеш...

— Не, не трэба. Ды і пацякуць... яны.

— А я ў слоічак палажу, га?

— Не, дзякуй, мама, не трэба.

— А грошы ж ці ёсць у цябе? Раптам — на дарогу няма...

— Ну што ты, мама... Не хвалюйся. Ёсць. Можа табе трэба, дык я магу дзесятку даць.

— А не, сынок, у мяне яшчэ ёсць з тых, што перад бабскім святам прыслаў. А ёсць лішняя капейка, дык купі сабе што-небудзь. Можа, сарочкі на лета няма? Лета ж ідзе...

— Ёсць, мама. Ёсць і сарочкі, і тэнісак некалькі...

— Ну дык еш смачней, а то вашы гэтыя сталоўкі...

— Мама, а ўсё ж, праўда, падумай... Лета пабудзь тут, а на зіму прадай карову, замкні хату і прыязджай.

Яны ўжо выйшлі на вуліцу,— маці заўсёды праводзіла яго на вуліцу,— спыніліся каля брамкі.

— Ну, добра, добра, сынок, бяжы, а то можаш і на аўтобус спазніцца. Дарога ж не маленькая... А пераязджаць, сынок, дык хто яго ведае... Не хачу быць Анэткай Смаляковай...

— Ну, я пабег, мама, будзь здарова.

Ён крочыў вуліцай. На ёй было шмат вяскоўцаў. Ён з кім развітваўся, з кім здароўкаўся, з кім перакідваўся жартам. І раптам, калі ўжо амаль мінуў вёску, яго нібы што кальнула. Ён спыніўся. Падняў галаву і ўбачыў, што стаіць якраз насупраць хаты Анэткі Смаляковай. І толькі цяпер дайшло да яго, што сказала на развітанне маці: «Не хачу быць Анэткай Смаляковай...»

У першую хвіліну ён памкнуўся павярнуць назад, але перадумаў. Унутры яго нешта аба-

рвалася. «Божа мой, дык вось чаму яна не хоча пераязджаць! Няўжо гэта праўда?..»

Даплёўшыся да лесу, ён выбраў сушэйшы грудок і сеў. Паціху шумеў лес. Дзесьці лічыла гады зязюля — сёлета ён яе не чуў яшчэ. Не пачуў і цяпер. «Божа мой! Не хачу быць Анэткай Смаляковай...»

Анэтка Смалякова... Яна жыла ў іхняй вёсцы, жыла адна, вось гэтак жа, як цяпер жыве адна яго маці. Дзеці — тры сыны — былі ў Мінску. А яна жыла ў вёсцы адна. І гэтак жа, як і яго маці, не згаджалася ехаць да сыноў. Але гадоў шэсць ці сем назад наважылася паехаць. Прадала карову, хату, пуньку, сякія-такія рэчы пагрузіла на машыну, якую сын прыслаў з горада, і паехала. З паўгода яе не было ў вёсцы. А летам неяк прыехала. Спынілася ў колішняй суседкі. Пажыла колькі дзён, пахадзіла ў грыбы і ў ягады, і паехала. А суседка, у якой яна спынялася, расказвала пасля, што Анэтка ўсе гэтыя дні слёзна плакала, скардзілася на нявестак і сыноў — не ўжылася ні з адным. Што там у іх было, суседка не ведала, але казала, што Анэтка вельмі хоча вярнуцца назад, і прыязджала толькі для таго, каб паглядзець, ці можна з таго хлеўчыка, што застаўся на яе сядзібе, згарусціць якую-небудзь хатку. Хадзіла нават да Якуба Ладэйшавага — параіцца з ім.

Неўзабаве Анэтка вярнулася. За тыдні два Якуб і яшчэ некалькі мужчын паставілі ёй хаціну з двума невялічкімі акенцамі. Анэтка купіла парася,— мусіць, прыхавала яшчэ ад сваіх грошай, што ўзяла за хату і карову, а можа, і сыны далі,— пасадзіла гарод і зноў стала жыць у вёсцы. Адна...

«Не хачу быць Анэткай Смаляковай...»

Ён сядзеў і пакутліва думаў. Ён бы, пэўна, доўга сядзеў там, у лесе, адкуль была відна вёска, нават матчына хата (маці, пэўна, так і не ўправілася яшчэ па гаспадарцы, корпаецца па гародзе ці ў хаце, так і не выйшла ў свята да людзей), але скончыліся папяросы. Тады ён падняўся і пасунуўся на гравійку.

Пасля ён сядзеў у аўтобусе. Тут было шмат людзей — гаманкіх, святочных. Нехта смяяўся, нехта спрабаваў спяваць. Ён заставаўся безуважны да гэтага тлуму. Нейкі незразумелы раней груз давіў на сэрца, нешта пакутлівае і цяжкае асела ў галаве. У вушах па-ранейшаму стаялі словы маці: «Не хачу быць Анэткай Смаляковай...» Ён сядзеў і думаў пра тое, што доўга-доўга будзе чуць іх, аж пакуль не здарыцца нешта вялікае і вельмі важнае. Што — ён не ведаў, ведаў толькі, што будзе чакаць гэтага, чакаць моцна, заўсёды...

Аўтобус шпарка бег па шашы, бег у кірунку да горада. І ён, можа, упершыню падумаў аб тым, што ўсё далей застаецца ззаду яго вёска, яго адзінокая, старэнькая маці...

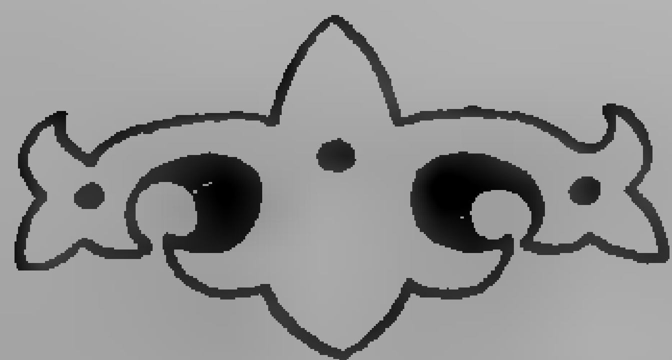

ЯЗЭПКА

Доўгі час у нашай вёсцы быў пастухом дзівакаваты Язэпка. Вяскоўцы наймалі яго, звычайна, кожную вясну, абяцаючы тры пуды бульбы, колькі кілаграмаў жыта і тры рублі грашыма ад каровы. За цялят і коз Язэпка браў палавіну гэтай платы. Яму давалі ў дапамогу двух падпаскаў, кармілі па чарзе, і за гэта ён хадзіў за статкам усё лета — з ранняй вясны, калі можна было выганяць у поле, да першага снегу.

Язэпка быў шчуплы, невысокі, нібы падлетак, мужчына, з вузкімі, як у дзіцяці, плячыма і востранькім мышыным тварыкам, на якім амаль нічога не расло. Толькі на барадзе вілося некалькі рэдкіх бялявых валасін. Язэпка іх ніколі не збрываў, а зрэдку — ад лазні да лазні — падразаў нажніцамі.

Ён быў ціхі, спакойны, рахманы чалавек, не курыў, не піў, не лаяўся. І справу сваю рабіў

спраўна. Труба яго заўсёды будзіла вёску на самым золку, задоўга да таго, калі сонца пачынала распальваць свой ярка-барвовы пажар, не асмельваючыся выпаўзці з-пад Чырвонага бору. Тады ж, калі пажар гэты ахопліваў паўнеба, калі пачынаў трапятацца полымем сцяжок на трубе цагельнага завода, Язэпка са статкам быў ужо далёка — у куп'істым кутку Доўгага балота ці аж на самой Роўніцы, за Смаляковымі раўкамі.

І хоць ніколі Язэпка нічога дрэннага не зрабіў і не сказаў, хоць ніколі нікога не пакрыўдзіў, у вёсцы яго не тое што недалюблівалі ці зневажалі, а от проста — пацяшаліся і жартавалі. Часам, праўда, вінаваты ў гэтым быў сам Язэпка. Просіцца ён, напрыклад, адпусціць яго «на дзянёк». Усе ведалі, што ў гэты дзень Язэпка мяркуе пайсці ў лазню. Ведалі, але абавязкова пыталі:

— А што здарылася, Язэп?

— У лазеньку трэба схадзіць,— ціха, нібы саромеючыся, гаварыў ён,— па гаспадарцы штокольвечы зрабіць...

— Якая там у цябе гаспадарка...— казаў у такіх выпадках хто-небудзь з мужчын.— Усю прадаць і за дзень на цукерках праесці можна. Жаніўся б ты, Язэп, га?

Яго адпускалі, заўсёды вось так жартуючы — без кпінаў, без злосці, а проста па звычцы. І ў жартах гэтых было, бадай, больш лагоднасці і спагады, чым крыўды і знявагі.

Язэпка камячыў шапку, колькі хвілін стаяў, потым зноў, нібы просячы, гаварыў:

— Ну, дзякую, людцы. А вы там па радоўцы пастушка лішняга дайце: хай утрох папасуць...

І Язэпка ішоў дахаты.

Жыў ён ля рэчкі, у самым канцы вёскі, за мастком, у старэнькай бацькавай хаціне, з бабкай Даркай.

У той свабодны дзень, калі Язэпка, як жартавалі на вёсцы, «браў водпуск», ён амаль увесь час сядзеў на прызбе і аб нечым думаў. А ўвечары ішоў у лазню. Там ён залазіў на палок як вышэй і падоўгу цёр і хвастаў сябе венікам. Нам, дзецям, памятаю, асабліва дзіўна было тое, што Язэпка ў лазні ніколі не знімаў шапкі. І таму мы, не зважаючы на штурхалі, стараліся трапіць у духоўку,— паглядзець, як Язэпка, падстаўляючы пад венік то адзін бок, то другі, крэкча, вохкае і просіць:

— Мужчынкі, хто там унізе, сыпніце яшчэ жменьку...

Пасля лазні Язэпка зноў садзіўся на прызбу, накінуўшы на плечы кароценькі палатаны кажушок, і да позняга вечара перадражніваў драчоў, што рвалі рыззё ў бярэзніку ўскрай Доўгага балота.

Відаць, гэтыя забаўкі яго і былі прычынай, што на сяле часта можна было пачуць:

— От, дурань, бы Язэпка-пастух!

Але, зноў-такі, гаварылася гэта без злосці...

Я, па-шчырасці, нават і тады, дзіцем, не разумеў, чаму пра Язэпку казалі так,— хоць часам і сам з хлапчукамі мог назаляцца Язэпку. Я любіў быць у яго падпаскам. І не толькі таму, што ён ніколі на мяне не крычаў, не замахваўся пугай. Было ў нас з ім яшчэ адно, тое, што запомнілася, засталося на ўсё жыццё. Я не ведаю цяпер і не ведаў тады, як ставіўся Язэпка да іншых хлапчукоў-падпаскаў: ці быў ён з імі такім, як са мной. Тады, прынамсі, думалася,

што толькі мяне вылучаў ён сярод аднагодкаў.

Цяпер, на сённяшні свой розум, дык, можа, і нічога такога не было, можа, проста была ў яго звычка хоць з кім-небудзь пагаварыць за доўгі летні дзень, а я якраз аказваўся ўважлівым слухачом. Апавяданні яго былі неверагодныя, паверыць у іх было цяжка. Можа, таму і сумняваліся падпаскі, крыўдзілі Язэпку сваёй няўвагай. Язэпка ж бажыўся, што ўсё — чыстая праўда. Я не тое што верыў яму, а толькі не спрачаўся, слухаў.

Яшчэ я любіў хадзіць з ім па лесе, куды часта ганялі статак, пакуль у калгасе не ўпраўляліся з сенакосам. У лесе Язэпка ведаў шмат цікавых мясцін, дрэў. І заўсёды, паказваючы мне што-небудзь, гаварыў ціха, таямніча, нібы баяўся, што яго падслухоўваюць.

Памятаю, паказаў ён мне аднойчы алешынурагач. У рагач гэты нейк убілася асіна. Дрэвы раслі, алешына сваімі сукамі-абцугамі душыла асіну, а тая не паддавалася, таксама цягнулася да сонца. Вецер гойсаў у вяршалінах, і дрэвы жаласліва скрыпелі, абдзіраючы кару, нібы плакалі, нібы скардзіліся.

— Бачыш, дзіцятка, і яны нечага не падзялілі. І трэба ж было так сашчапіцца! Каб малыя былі, то можна было б і рады даць, а цяпер... Шкада асінку, задушыць яе алешына...

І Язэпка сумна глядзеў на дрэвы, на іх сплеценыя ствалы. Пасля, нібы схамянуўшыся, неўспадзеўкі казаў:

— Ідзі, дзіцятка, ззаду паціхеньку, глядзі, каб цяляткі ў гушчары не пазаставаліся. Дурненькія яшчэ, трубы не разумеюць...

Я ішоў, ледзь не за хвасты цягнуў дурных лабатых цялят і думаў пра Язэпку, думаў пра

тое, што гэта ж ён паказаў мне, дзе ў нашым лесе лепшыя грыбныя куткі, дзе раней за ўсё выспяваюць суніцы і арэхі, дзе лепш за ўсё аблюбаваць сасонку, каб надраць з-пад яе на кошык пахучых, гнуткіх карэнняў. Ён, Язэпка, паказаў мне і некалькі вавёрчыных гнёздаў-дуплаў, лісіныя норы і нават адно воўчае логава. Паказваў усё гэта Язэпка ахвотна, але пасля, просячы, папярэджваў:

— Ты ж толькі, дзіцятка, не пайдзі потым па арэшкі вавёрчыны... Навошта ж крыўдзіць звярка? Каб ты ведаў, як яна старанна працуе, арэшкі носіць, грыбкі сушыць. Усё лета, усю восень шчыруе. Як чалавек.

Часам, убачыўшы ўздзёрты мох, ён неяк смешна, па-дзіцячы круціў галавой і журботна, ціхенька казаў:

— Ай-яй-яй! І чаму ж толькі бацькі не лупцуюць такога падшыванца! Вырас грыбок — дык зрэж яго. А смаркача, што і з моху яшчэ не выбіўся, навошта псаваць? Бачыш, павыдзіраў! Вось і не вырасце тут больш баравічок!

Аднаго разу кіўнуў мне Язэпка на стары, спарахнелы пень:

— Тут, дзіцятка, вуж жыў. Вялікі, тоўсты такі. Кароў ссаў.

— Ссаў?

— Ссаў, дзіцятка, як цялё. Усё чысцютка высмакча. Вось палягуць кароўкі — раскажу.

Я ледзь дачакаўся, пакуль каровы палеглі жаваць жуйку, падсеў да Язэпкі. У полі ён чамусьці ніколі не лажыўся, а выбіраў купіну, камень ці проста сухі грудок, садзіўся і падпіраў галаву рукамі і пугаўём. Я падсеў і папрасіў:

— Дзядзька Язэп, дык раскажы пра вужа...

— А тут, дзіцятка, і расказу таго нямнога. Помніш, можа, у Ганны Каўлаёвай карова была. Букетка, рыжая такая, у белыя латы? Добрая карова была, вымя тое, што цэбар, аж ногі раскірэчвае. Шмат малака давала. А тут раптам прапала яно. Дзень — няма, другі — няма. Ганна на мяне пачала наракаць. Што за навалач, думаю, дай — папільнуюю. Аднойчы паляглі кароўкі, як цяпер якраз, а тая Букетка бокам-бокам ды ў кусты. Ну і я за ёй цікую. Падыходзіць яна да таго пня і замыкала. І тут, дзіцятка, з-пад пня, з нары вуж выпаўз. Абкруціўся ў Букеткі вакол нагі і за вымя. Адну цыцку высмактаў, потым за другую ўзяўся. На вачах яго распірае. Злосць мяне ўзяла. Ах ты, думаю, поскудзь гэтакая! Зрабіў гэта я рагачык і ўшчаміў гада. Прыходзіць Ганна карову даіць, я і паказваю ёй. Вось хто, кажу, тваю карову выдойвае. А яна яшчэ і не верыць. «Ты ўжо,— кажа,— Язэп, мусіць, і зусім звар'яцеў». Ага, ледзь не зазлаваў я. Глядзі, кажу, хто звар'яцеў... Як ударыў па вужу палкай, а з яго — малако, як са збана, палілося. Вось, дзіцятка, якое бывае! Я і сам не паверыў бы, каб сваімі вачыма не пабачыў. А людзі мне і цяпер не вераць. Смяюцца, кажуць: «Выдумляеш ты, Язэп!..» А навошта мне выдумляць?

Язэпка змоўк, нібы хацеў пачуць ад мяне адказ на гэтае ягонае — «А навошта мне выдумляць?».

Жанчыны прыйшлі даіць кароў. Стэпка Банукова прынесла Язэпку полудзень — паставіла перад ім гладышык шчаўя, міску яешні-баўтухі, бутэльку малака. Язэпка глядзеў, як Стэпка прыгатаўляла ўсё гэта, усміхаўся і неяк вінавата гаварыў:

— А Стэпачка, гэта ж касцу абед, а то і дваім! Навошта ж так? Я толькі малачка пап'ю.

Ён выпіў з паўбутэлькі малака, закусіў хлебам.

— Дзякуй, Стэпачка. А ты, дзіцятка, бяжы дадому, таксама папалуднуй. Кароўкі яшчэ з паўгадзінкі паляжаць. Не баўся толькі.

Я і так доўга не забавіўся б. Мне карцела быць разам з Язэпкам і слухаць яго дзіўныя гісторыі. Тады я забываўся, што ў вёсцы над ім пасміхаюцца. А калі ўспамінаў, мне станавілася ад таго сорамна...

* * *

Шмат пазней ад маці я даведаўся, што з Язэпкам у дзяцінстве здарылася бяда, здарылася з-за бацькі.

Бацькі яго я не памятаў. Маці ж расказвала, што ён быў высокі, плячысты мужчына, цягавіты і ўпарты, як стары, натруджаны конь. Хадзіў ён вечна прыгорблены, ад чаго рукі яго з чырвонымі вузлаватымі кулакамі здаваліся занадта доўгімі. Яго злыя, бясколерныя вочы вечна глядзелі ўніз на крывыя, збітыя пальцы парэпаных ног, якія ад першай веснавой да апошняй асенняй баразны не ведалі аніякага абутку.

З-за яго, казала маці, і здарылася з Язэпкам тая бяда.

Здарылася тое даўно. Маці гаварыла, што яна тады, якраз перад тым летам, выйшла замуж і пераехала ў нашу вёску. Язэпку было тады гадоў сем. Восенню яму трэба было ісці

ў школу. Але прыйсці туды яму так і не давялося.

Бацька Язэпаў меў на той час дзве каровы. Маці нават памятала, як іх звалі — Панядзёха і Аўтарэня. Тым годам адна з іх гуляла перадойкай. І вось у разгар лета Язэпаў бацька павёў карову ў суседнюю вёску да быка. Прывёўшы яе назад, ён падаў павадок Язэпку:

— Вядзі, папасі сёння, бо ў чараду нельга пускаць. Вядзі ў Лучкі, пад Папоцы раўкі. Я туды па дровы прыеду, дык Сівога патрымаеш, а то авадні сякуць дужа.

Язэпка наматаў павадок на руку і пайшоў з каровай у Лучкі. Там, у кустах, густа парос парыннік, які ў нашай вёсцы завуць рабіннікам, і чмялёўнік — каровіны ласункі. Язэпка адпусціў павадок, галінкаю вольхі ганяў аваднёў са спіны і пахвін каровы і слухаў, як яна сакавіта хрумстала росную ў кустах траву, захопліваючы яе шурпатым языком-шчоткай.

Неўзабаве па сценцы, унізе, заляскаталі калёсы — ехаў бацька.

— Тата, я тут...— азваўся Язэпка.— Мне ўжо ісці?

— Прывяжы карову! — гукнуў знізу бацька.

Калі Язэпка падбег да яго, ён ужо накладваў на калёсы альшэўнік. Язэпка ўзяў каня за аброць, адламаў галінку ганяць з бруха Сівога аваднёў. Але конь усё роўна не стаяў, тузаў калёсы. Язэпка бачыў, што бацька злуецца, і як мага стараўся стрымліваць Сівога, які трохі не вылузваўся з аглабель.

І раптам Сівы рвануўся так, што Язэпка ледзь не ўпаў. Аброці ён не выпусціў, але калёсы ўсё ж крыху пракаціліся. Бацька з альшэвінай у руках пахіснуўся, не паспеў адскочыць,

і кола праехала па яго босых пальцах. Ён войкнуў, выпусціў альшэвіну і кінуўся да каня.

Заехаўшы аплявуху Язэпку, бацька выхапіў з-пад сядзёлкі пугу, ірвануў з рук сына аброць і пачаў лупіць пугаўём Сівога па галаве. Сівы хроп, кідаўся, падымаўся на дыбкі, біў нагамі па перадку і аглоблях, а бацька вар'яцеў усё больш і больш, і ўсё хвастаў і хвастаў пугаўём па крывавай і пеністай конскай мызе.

Язэпка заткнуў вушы і, забыўшыся на боль, са страхам глядзеў на бацьку і Сівога. І тут ён убачыў, як з-пад пугаўя выскачыла сіне-белае конскае вока і з вочнай ямкі палілася кроў. Сівы захроп і жаласліва заіржаў.

— А-а-а! — нема закрычаў Язэпка і кінуўся бегчы. Ён бег напрасткі, па нечай бульбе і жыце. Рот яго быў раскрыты, але хлопчык ужо не крычаў, а толькі бязгучна, з усхліпамі, вякаў. Перад вачыма яго ўсё стаяла сіне-белае конскае вока і бацька, які з аскаленымі зубамі раз-пораз узмахваў пугаўём.

Язэпка захварэў. Доўга праваляўся ў пасцелі. Ён застаўся жыць, але, як казала маці, у галаве яго нешта развінцілася. Ён усіх баяўся, асабліва бацькі, забіваўся куды-небудзь адзін і ціхутка сядзеў там, пакуль маці ці хто з суседзяў не знаходзілі яго.

З гадамі страх той прайшоў. Язэпка пасталеў, паспакайнеў. Але да бацькі так і застаўся ў яго не то страх, не то нянавісць. Нават хаваць яго Язэпка не пайшоў: у той дзень некуды сышоў з дому.

Неўзабаве хлопчык асірацеў. У іхнюю старую хаціну прыбілася аднекуль бабка Дарка, тады яшчэ, казала маці, нестарая жанчына, і Язэпка жыў пры ёй. А калі аднойчы вяскоўцы

падраджалі пастуха, Язэпка падахвоціўся ганяць чараду. З тае пары ён шмат гадоў хадзіў за вясковым статкам.

* * *

Нядаўна ў водпуск я правёў некалькі дзён у роднай вёсцы. Дзіўная гэта рэч — пасля доўгай ростані пабываць дома. Радасная і аднача-сова сумная. Ідзеш вуліцаю, дзе калісьці кожны камень пакінуў меціну на тваіх босых нагах, і не пазнаеш, і здзіўляешся, і ўспамінаеш. Хаты амаль усе новыя. Бярозы, клёны, ліпы, рабіны ўздоўж вуліцы выцягнуліся, разрасліся, а здаюцца чамусьці меншымі, нязграбнымі. Разумееш, што не так гэта, што мераеш усё тым, ранейшым, дзіцячым ростам і позіркам, разумееш, а не можаш пагадзіцца. Ну вось — няўжо тая самая Банукова ліпа з буслянкай наверсе? Шапка валілася тады, калі глядзелі мы на бацяноў, што прыносяць у хаты дзяцей. А цяпер? Так сабе, звычайнае, не дужа тоўстае і не дужа высокае дрэва. Пад ліпай бярвенцы. Няўжо тыя самыя? Быць не можа! Так і ёсць, не тыя. Відно, што акораны нядаўна, хоць і паспелі пасівець, хоць ужо і выслізганы дзецьмі. Яны і цяпер, дзеці, тут. Гэтак жа, як і мы некалі, гуляюць у свае дзіцячыя гульні...

За дні, што прабыў дома, пахадзіў я тымі сцежкамі і мясцінамі, дзе бегаў у дзяцінстве. Схадзіў у лес, у Лучкі, пад Смаляковы і Паповы раўкі, забрыў уздоўж рэчкі на Доўгае балота. Паменшаў, пamізарнеў лес, надараліся ў ім маладыя, незнаёмыя палянкі і прагаліны. Апаўзлі Паповы раўкі. Крынічка, што выцякала з іх, зарасла, заплыла тванню. Замест чыстай, пра-

зрыстай крынічкі стаіць, дрэмле невялікае балотца з лапінкай вады.

Думалася пра тое, што назаўжды застаецца з чалавекам ягонае маленства — час высокіх дрэў і бясконцых сцежак, час бясхмарных уцех і балючых крыўд, доўгіх сонечных дзён і кароткіх начэй, і што час гэты прыходзіць да нас салодка-шчымлівымі ўспамінамі — нязбытнымі і незваротнымі. Усё гэта навявала ціхі смутак.

Затое дужа ўзрадаваўся, натрапіўшы на тую алешыну-рагач, якую паказаў мне некалі дзядзька Язэп. Асіна не загінула. Яна выцягнулася і дружна шапацела на ветры вяршалінай.

І вельмі блізка нагадаўся дзядзька Язэп — пастух Язэпка. І захацелася расказаць пра яго...

НА АДНЫМ КАЛІДОРЫ

Вадзім быў рады, калі яму ўручылі ў райвыканкоме ордэр на кватэру. Гэтая радасць прыйшла да яго нават не тады, калі ўжо трымаў у руках блакітную паперку, а раней, калі пасля пасяджэння мясцкома яму сказалі, што разглядалі яго заяву і што яму вылучылі пакойчык, у старым доме, які, магчыма, праз год-два пойдзе пад знос, і тады Вадзіму можа лёгка перапасці нешта лепшае. Ён не пабег тады глядзець, што там за пакой і што за людзі будуць жыць з ім пад адной страхой, таўчыся на адной кухні. «Чаго я туды пабягу? Які б ён ні быў, той пакой, не мне ад яго адмаўляцца». Але калі, нарэшце, атрымаў ордэр, не сцярпеў, пайшоў паглядзець.

На званок адчыніў дзверы мужчына гадоў трыццаці пяці — сарака, у спартыўных сініх шараварах і клятчастай сарочцы-каўбойцы. Ён кінуў на Вадзіма вокам, спытаў:

— Вы да каго?

Вадзім сумеўся. Ён не ведаў, хто жыве цяпер ужо ў ягоным пакоі, і на хвіліну збянтэжыўся. Потым прамовіў:

— У мяне ордэр. Гэта трэцяя кватэра? Я на агледзіны, так сказаць...

— А-а-а... На наша месца, значыць? — Мужчына ўсміхнуўся: — Ну, то заходзьце, глядзіце,— ён шырэй адчыніў дзверы, саступіў з прахода.

Вадзім праз невялікі цемнаваты калідорчык следам за мужчынам зайшоў у пакой. Пераступаючы парог, ён адчуў, што раптам захваляваўся. Не ад таго, што баяўся ўбачыць нешта жахлівае. Не, ён ведаў, што дом гэты неўзабаве пойдзе пад знос, і таму не чакаў, што за гэтымі дзвярыма будуць гранавітыя палаты. Ведаў нават, што ў доме няма паравога ацяплення, не спадзяваўся, што на кухні будзе вада. Хваляванне гэтае было, пэўна, ад таго, што ён упершыню ў сваім жыцці атрымлівае пакой. Які б там ні быў, а свой куток. Што ні зробіш, калі ні прыйдзеш, ніхто табе не будзе шыпець услед, ніхто не папракне, што нібыта моцна ляпнуў дзвярыма альбо дужа позна паліў святло, хоць тое святло — малюсенькая настольная лямпачка ў нейкіх там сорак свячэй.

Апошнія пяць гадоў Вадзім жыў на прыватнай кватэры, у адзінокай бабулькі на ўскраіне горада. Жыццё там так агоркла яму, што перастаў паважаць літаральна ўсіх кватэраздатчыкаў,— маўляў, хапугі ўсе і паразіты, карыстаюцца людскімі бедамі ды часовымі цяжкасцямі з кватэрамі.

Праўда, ягоная гаспадыня напачатку была быццам і нішто сабе. Вадзім жыў ціха, сябры

наведваліся не часта, не варыў і не мыў дома нічога. Нават чай увечары і то піў зрэдку,— харчаваўся па сталоўках. Гаспадыні гэта падабалася. Але мінуў год, другі, і яна ўсё часцей пачала бурчаць на Вадзіма: то тым ёй не дагадзіў, то гэтым. Ён адмоўчваўся, суцяшаў сябе тым, што бурклівасць гэтая не ад злосці ці чаго іншага. Ведама, вечна адна, словам няма з кім перакінуцца, вось і бурчыць.

Відаць, таму і хваляваўся ён, пераступаючы парог (цяпер ужо свайго) пакоя.

— Ну, вось і ваша будучае царства,— гаварыў тым часам мужчына.— Плошча дванаццаць метраў з хвосцікам. Грубка-пліта дыміць, давядзецца, калі не хочаце капціцца, перакласці. Шпалеры таксама прыйдзецца паклеіць новыя. Падлогу, акно, дзверы — паднавіць, пафарбаваць. Якія яшчэ ў вас выгоды будуць? Акно, бачыце, упіраецца ў сцяну суседняга дома, так што сонца будзеце лавіць на вуліцы. Суседзі па кухні...— Ён раптам сцішыў голас і таропка зашаптаў: — Суседзі ў вас будуць цікавыя. Правільней — не суседзі, а суседка. Вось за гэтай сцяной. Жыве адна. Няблага? Канечне. Але яна — вар'ятка, алкагалічка. Адным словам, канцэртаў наслухаецеся...

Вадзім слухаў, глядзеў на таго, што, сагнуўшыся, шаптаў яму, дыхаючы ў твар, і не мог уцяміць, аб чым ён: «Вар'ятка... Алкагалічка... Пра каго ён? Навошта?»

А мужчына, рагатнуўшы, зноў павысіў голас:

— Ну, вось і ўсё. Перабіраемся мы заўтра. Не марудзьце і вы. Ордэр ордэрам, але... Пуці гасподні неіспавядзімы. Урэшце, давайце дамовімся так. Рэчаў у вас шмат? Ага, вы яшчэ ха-

ласцяк? Значыць, рэчаў няшмат. Тэк-тэк-тэк... Ну, але сёе-тое ёсць? Ну дык вось: вы прывозіце свой скарб на машыне... Вядома, трэба будзе заказаць. Прывозіце, згружаеце, а я — гружуся. Дамовіліся? Клопат усё роўна адзін... Ну, то да заўтра!..

І Вадзім апынуўся за дзвярыма. У калідоры заўважыў жанчыну, паздароўкаўся. Яна неяк баязліва кіўнула галавой і знікла за дзвярыма. «Пэўна, тая суседка, пра якую гаварыў гаспадар».

Назаўтра ён прыехаў сюды зноў. Нягледзячы на тое, што яго халасцяцкі скарб быў небагаты, машыну ўзяць усё ж давялося. Ложак, стол, стэлаж з кнігамі, пара крэслаў — вось і машына.

«Гаспадар» быў дома. Спытаў:

— З машынай? Малайчына! Як вас зваць? Вадзім? А па-бацьку? Не прывыклі яшчэ? Ага, Іванавіч... Я таксама Іванавіч. Дык вось, Вадзім Іванавіч, не будзем марудзіць. З вамі хтонебудзь ёсць? Хлопцы? Сябры, значыць... Ну, то і добра! Згружайцеся, а пасля сюды, паможаце мне. Паможаце?

— Бог ты мой, чаму ж не!

— Ну, дык тады за справу. У мяне тут усё на мазі, як кажуць, усё складзена, скручана, спакавана.

Вадзім збегаў уніз, гукнуў хлопцаў, якія ўправіліся ўжо спусціць ягоны набытак з кузава на зямлю. За якія паўгадзіны яны ўладкавалі ў кузаве ложак, шафу, швейную машыну, тахту, крэслы, табурэткі-трохножкі, посуд, усцягнулі нават нейкую трухлявую, з прагнілай задняй сценкай тумбачку. «Гаспадар» толькі бегаў вакол, прасіў:

— Асцярожней, хлопчыкі, лак не паабдзірайце. Асцярожней! Во тут посцілкай захіні-це! — І не стрываў, палез у кузаў сам.

Вадзім разлічыўся з шафёрам. Утрох яны ўнеслі ў пакой ягоныя рэчы і мэблю, сяк-так расставілі. Хлопцы схадзілі на кухню, папырскаліся там, чысцячы паліто, вярнуліся ў пакой, чакалі чаркі. Вадзім хацеў ужо бегчы ў магазін, як раптам на парозе зноў з'явіўся «гаспадар». Ён зайшоў у пакой, кінуў вакол вокам, быццам правяраючы, ці не забыўся што, крактануў:

— Ну, што вам сказаць, Вадзім Іванавіч! Пакой гэты, хоць і нягеглы, але шчаслівы. Наколькі мне вядома, за пасляваенныя гады з яго выселілася пяць ці шэсць сем'яў. Я пражыў тут пяць гадоў. Вы, трэба спадзявацца, пражывеце менш. Не агледзіцеся, як атрымаеце сапраўдную кватэру, з усімі выгодамі. Вось пабачыце! Будуюць цяпер шмат і хутка. Так што — віншую. Вось і ўсё. Засталося толькі развітацца. Як там у Чэхава? «Дарагі, шматпаважаны шкаф...» Шкафа не засталося, так што можна звярнуцца толькі да дзвярэй... Кажаце, там не развітанне, а вітанне... Ат, усё роўна! Адным словам, Вадзім Іванавіч, жывіце, значыць, пажывайце, дабра нажывайце і, вядома ж, жонку... Я чаго вярнуўся? Вам застаецца лічыльнік і вось гэтае люстра. Лічыльнік — семнаццаць рублёў, люстра некалі каштавала дзесяць, працэнтаў дваццаць на амартызацыю, значыць — восем, і ўсяго — дваццаць пяць. Калі не хочаце турбавацца, плаціце. Няма цяпер, я пачакаю.

— На такі выпадак трэба, каб былі,— сказаў Вадзім, падаючы дваццацьпятку.

— Гэта па-мужчынску і па-гаспадарску. Ну,

то бывайце! Ключы я вам аддаў? Адзін толькі? Другі, даруйце, у жонкі, я яе з хлопцам учора адправіў... Але вы не хвалюйцеся, я як-небудзь забягу, перадам...

І ён выйшаў. Калі дзверы за ім зачыніліся, Вадзім з палёгкай уздыхнуў: балбатня «гаспадара» яму парадкам надакучыла, і ён зноў, як і ўчора, падумаў аб тым, што чалавек гэты нейкі непрыемны. «А можа, таксама хвалюецца? Таксама ж пераязджае на новую кватэру... Бог з ім... Але ж пра люстра сказаць не забыўся...»

Вадзім зірнуў угору, на запыленую рагуліну пад столлю, раптам усміхнуўся:

— А што, хлопцы, не вялікую скідку зрабіў ён на амартызацыю? Думаецца, што яна мела не лепшы выгляд і шмат гадоў назад. Так што трэба было браць усе сто працэнтаў...— Ён крутнуўся на месцы, падскочыў, быццам хацеў дастаць рукою да той рагуліны, загаварыў: — Ну, віншуйце мяне. Я — гаспадар гэтых харомаў, гэтага царскага палаца. А вы, як мае сябры, будзеце мець магчымасць пераначаваць тут, а часам, пры пэўных акалічнасцях, і папрасіць мяне і яшчэ аб сім-тым...

— Не праміне́м выкарыстаць гэты літасцівы дазвол. Аднак, ваша царская светласць, пара і ў магазін. «Не думай, што мы палюбілі цябе за прыгожыя вочы...» Што, здзек з паэта? А якое можа гэта мець значэнне сёння, га? Падумай толькі, халасцяк атрымаў асобны пакой! Скажы, ці часта здараецца такое ў наш век?!

— А тое, што, на добры лад, тут трэба было б зрабіць хоць мінімальны парадак, вас не турбуе?

— Божа мой, знайшоў чым палохаць. Дзе венік, дзе вядро, дзе ануча і «прочы мяккі інвентар», як казаў наш камендант Мацей Сідаравіч?

— У тым-то і справа, што ні веніка, ні вядра, ні анучы ў мяне пакуль няма.

— Але ж ёсць суседзі. Дарэчы, слухай, чаму нікога не было, як мы насіліся з тымі тумбачкамі і іншым смеццем? Чаму ніхто не пацікавіўся, што за чалавек усяліўся ў гэты пакой?

Вадзім выйшаў у калідор і пастукаў у суседнія дзверы. Яны прыадчыніліся, і адтуль высунулася вядро з устаўленым у яго венікам. Вадзім ледзь паспеў ухапіць вядро за вочапку, як дзверы зноў зачыніліся. Ён няўцямна паціснуў плячыма, вярнуўся да хлопцаў.

— Ну што? Хто там?

— Вось вам цвёрды і мяккі інвентар,— махнуў Вадзім рукой.— Я ў магазін.

Неўзабаве на патэльні сквірчэла сала — каля яго завіхаўся Вадзім, хлопцы адкрывалі бутэлькі, рэзалі хлеб. Па шклянкі зноў давялося ісці да суседкі.

Вадзім яшчэ больш нерашуча пастукаў у дзверы. Колькі хвілін за імі нічога не было чутно. Пасля пачулася, як заскрыпеў ложак, як соўгаліся па падлозе ногі, шукаючы тэпці, нарэшце дзверы адчыніліся. На парозе стаяла жанчына гадоў пад шэсцьдзесят, амаль бабулька, схуднелая, з хваравітым бляскам у вачах.

— Даруйце, я зноў да вас. Можа знойдзецца пара шклянак?

Бабулька павярнулася, пакорпалася хвіліну, відаць, у тумбачцы, падала Вадзіму тры шклянкі і відэльцы:

— Вам жа тры трэба. Вас жа трое. Сценка тонкая, фанерная, я чула ўсё.

— Вялікае дзякуй. Можа б, і вы зайшлі да нас? Я ваш новы сусед. Толькі што перабраўся, дык хлопцы кажуць, замачыць трэба. Пойдземце?

— Каму ж я там патрэбна!

— Навошта ж так! Калі ласка, заходзьце. Мы і віна бутэльку захапілі.

— І самі адолееце. Дзякую,— і яна зачыніла дзверы.

Тое імправізаванае наваселле зацягнулася. Вадзіму давялося збегаць у магазін яшчэ раз — каб не рассыхалася яшчэ болей падлога, каб не было скразнякоў, каб у хаце заўсёды былі рады гасцям. Гутарылі, жартавалі, спявалі амаль да поўначы.

Уначы Вадзіму не спалася. Можа, ад таго, што выпіў, а можа, і ад таго, што на новым месцы. «Чалавеку заўсёды не спіцца на новым месцы...» Там, дзе ён жыў раней, было ціха, як у вёсцы, а тут непрывычна грукаталі за сцяной трамваі, прапаўзалі грузавікі — аж дрыжалі, здавалася, сцены. Вадзім ляжаў і думаў аб тым, што цяпер ён зусім ужо сталы чалавек, што цяпер ужо сапраўды не грэх падумаць і аб тым, як казала маці, каб пашукаць сабе гаспадыню.

Не спалася. Раптам яму падалося, што нехта плача. Павярнуўся на бок, прыслухаўся. Сапраўды, чуліся ўсхліпы. «Суседка? Чаго яна?» Зноў прыслухаўся, але нічога не было чутно. «Відаць, падалося...»

Сярод ночы прахапіўся ад таго, што з-за сценкі-перагародкі пачулася песня — журботная, жаласлівая. Песня была знаёмая, ён чуў яе ў дзяцінстве — пасля вайны яна была ў пашане ў жанчын-удоў, але слоў ужо не памятаў. Прыслухаўся:

Прывыкайце, чорны вочы,
Адны начаваці:
Няма майго міленькага,
Не з кім размаўляці...

Далей слоў не разабраў — суседка спявала сцішана, нібы ў падушку. Пасля яна, відаць, прыўзняла галаву, бо ён зноў пачуў:

Няма майго міленькага,
Няма гаспадара,
Каму бы я пасцельку
Пухову паслала...

Песня скончылася, а Вадзім усё ляжаў і думаў аб тым, што ўсё гэта значыць — і той плач, і гэтая паўзабытая песня сярод ночы. Прыгадваліся словы «гаспадара»: вар'ятка, алкагалічка...

Заснуў зноў толькі пад раніцу.

Раніцой, калі ён з ручніком цераз плячо выйшаў на калідор, суседка была на кухні — штосьці мыла ці чысціла. Згледзеўшы яго, ціхком шуснула ў свой пакой. Вадзім нічога не разумеў. «Баіцца мяне? Чаго? А можа, крыўдзіцца, што мы ўчора пазнавата шумелі?»

І ён не рашыўся занесці ёй узятыя ўчора шклянкі і відэльцы — пакінуў на кухні на падаконніку...

Мінуў які месяц. Вадзім пакрысе асталёўваўся на новым месцы. Купіў тахту — «для выпадковых начлежнікаў», кухонны столік, сякі-такі посуд. Памаленьку прывыкаў да сваёй новай ролі — гаспадара пакоя. Толькі суседка паводзіла сябе па-ранейшаму дзіўна. На кухню выходзіла толькі тады, калі яго там не было. Паяўляўся ён — яна хуценька знікала за дзвярыма свайго пакоя. Вадзім ніяк не мог уцяміць,

чым мог яе пакрыўдзіць. Часта перад сном, калі горад паступова аціхаў, калі радзей грукаталі за акном трамваі, ён чуў, як яна таксама ўладкоўвалася спаць, як часам аб нечым размаўляла сама з сабой — ціхенька-ціхенька. «Што з ёй? Чаго яна?» Пытаць не рашаўся. «Ці мала што магло быць у чалавека! Яшчэ пакрыўдзіш незнарок...»

І вельмі здзівіўся, калі аднойчы яна сама зайшла да яго, моўчкі паклала на стол пяцьдзесят капеек.

— Завошта? — толькі і змог спытацца Вадзім.

— За святло,— адказала яна.— Лічыльнік жа ў нас адзін. Калі мала, дык скажыце.

— Ну, што вы! Колькі вы таго святла паліце! Я нешта і не бачыў ні разу, каб яно ў вас гарэла. Ды вы сядайце, сядайце,— загаварыў ён, бачачы, што яна памкнулася да дзвярэй.— Сядайце, калі ласка. А то я ўжо думаў, што пакрыўдзіў вас чым. Жывём побач, а... Я нават не ведаю, як вас зваць.

— Цёткай Соняй завуць.

— А мяне Вадзімам. Хлопцы дык тыя проста Дзімкам клічуць,— і, не ведаючы, што сказаць яшчэ, ён зноў паказаў на грошы: — А вы, праўда, не турбуйцеся. У вас жа, пэўна, і пліткі няма. Керагаз, бачыў, стаіць на кухні.

— Пліткі няма, але ўсё роўна на пяцьдзесят капеек нагарыць... У вас жа таксама лішняя капейка не валяецца... Ён сам прыходзіў, а вы адмаўляецеся.

— Ды не кажыце мне «вы»! Завіце проста Вадзімам альбо Дзімам. А хто — ён? — спахапіўся Вадзім.

— А той, што жыў тут раней.

— А-а-а... І ўсё ж вы не турбуйцеся. Якія тут грошы, бог з імі!

— А вось гэта і дарэмна, дзіцятка,— раптам зусім ласкава сказала цётка Соня.— Яны ж, пэўна, табе не дарма даюцца. А мне хапае, пенсія не маленькая...

— Даруйце, толькі мне ўсё ж няёмка...

— Ладна, ладна... А ты, дзіцятка, таксама даруй мне. Я тут зусім знелюдзела, як у турме... Думала, што і ты, можа...— і, не дагаварыўшы, выйшла.

З таго дня Вадзім заўважыў, што цётка Соня перамянілася. Яна болей не ўцякала з кухні, калі ён выходзіў туды па якой патрэбе, спяшалася паздароўкацца першай, загаворвала.

Убачыўшы аднойчы, як ён, сагнуўшыся над тазікам, выкручваў памытую сарочку, яна накінулася на яго:

— Не мужчынская гэта работа. Саромецца не трэба. Памыць што, у хаце прыбраць — ты скажы. Адзін жа во жывеш. Маці хоць далёка?

— Не вельмі далёка. Скора прыедзе паглядзець, як я тут уладкаваўся. А памыць... Дзякую, цётка Соня, што тут у мяне мыць? Пасцель я ў пральню здаю, а дробязь якую, дык рукі не адваляцца.

— Ну, глядзі, глядзі. Калі што якое — скажы. Я магу яшчэ, дні і ночы вылежваюся.

Неяк дзверы Вадзімавага пакоя прыадчыніў «гаспадар»:

— А... Вадзім Іванавіч, так? Не забыўся, значыць. Добра, што вы дома. Сходзім з вамі пад паветку. Я там сёе-тое не забраў, дык...

— Дык, пэўна ж, і ключ яшчэ ў вас.

— Ключ, праўда, у мяне, але я тут ужо не гаспадар. Так што сходзім разам.

У паветцы ён выцягнуў з-пад планкі сякеру, здзьмухнуў з яе пыл:

— Ага, вось сякеру трэба забраць. Хай там у нас усе выгоды, але ж у гаспадарцы спатрэбіцца. Вы ўжо выбачайце, Вадзім Іванавіч, вам самім трэба будзе купіць. Бачок пад газу таксама спатрэбіцца. Раптам «блакітнае полымя» згасне — керагаз трэба будзе запаліць. Ну, вось і ўсё, здаецца. Ага, яшчэ падвазонніцу забяру. Вам жа яна не спатрэбіцца, вазонаў, пэўна ж, заводзіць не збіраецеся. Тэк, тэк, тэк... Яшчэ дровы...— Ён паглядзеў на дзесятак тоненькіх метровых круглячкоў.— Мне яны, вядома, ужо не трэба. Хіба толькі скляпок у двары будзем капаць — пад бульбу ды капусту. Не сярдуйце, Вадзім Іванавіч, вам жа ўсё роўна давядзецца купляць, дык... Тут з кубаметр будзе, дык вы рублі тры кіньце. А я ўжо на скляпок дошак дзе-небудзь расстараюся.

Вадзім адразу ж дастаў і падаў яму тры рублі (пасля шкадаваў, што зрабіў так: хай бы забіраў з сабой тыя круглячкі), прамовіў:

— У вас усё? Даруйце, я спяшаюся.

У калідоры яго сустрэла цётка Соня. Яна, відаць, бачыла ў акно, хто прыходзіў, бо, зірнуўшы на Вадзіма, раптам сказала:

— Не трэба злавацца, дзіцятка. Не варты ён таго. Каб ты ведаў, колькі я ад яго нацярпелася. І ад жонкі яго. Я, Дзіма, старая, дурная баба, але разумею — кепскі ён чалавек. Пяць гадоў пражыў тут, а суседзяў так і не нажыў...

— Хто ён, цётка Соня?

— А хто ж яго ведае. Знаю толькі, што Антонам зваць. А жонку — Веркай. Недзе там працуе, дзе дрэвы па вуліцах садзяць.

— Урэшце, ліха з ім!

— Ліха то ліха, але ж... Ты думаеш, я не ведаю, што ён табе пра мяне нагаварыў? І вар'ятка, і п'яніца, і ўсё такое... Бог з ім. Але ж і там ён з людзьмі будзе жыць, хай не на адным калідоры, дык пад адной страхой, у адным доме... Колькі я за ім пападбірала, пападчышчала. А ўсё роўна крыўдзіў, здзекаваўся, не дай бог іншаму так. Ці ж я яму рады дам? Паклічу міліцыю, а ён міліцыянеру: «А вы спытайце ў яе даведачку, з Навінак...» А я і праўда лячылася ў той бальніцы. Заплачу я ды пайду. А ён рагоча ўслед: «Ну што, старая качарга, з'ела? Будзеш клікаць яшчэ?!» А то і ўдарыць... Добра, сынок у яго харошы расце, гадкоў дзесяць будзе. Ён часам перад бацькам за мяне заступаўся. Дык бацька і яму штурхаля дасць... Тут жа ўсё чутно, перагародка тонкая, фанерная...

Перад водпускам Вадзім паклікаў цётку Соню:

— Пасядзіце са мной, калі ласка. Заўтра ў дарогу. Пуцёўку дастаў, паеду да мора.

— А дзе ж твае хлопцы? Што ж яны не прыйшлі праводзіць?

— Хто іх ведае. Зніклі недзе. Ніводнаму не дазваніўся.

Налілі віна.

— Ну, то няхай добра адпачываецца,— цётка Соня падняла кілішачак, выпіла да дна, павясковаму пырснуўшы кроплямі ў столь.— Ты ж глядзі там, у мора тое асабліва не лезь. Ці далёка да бяды...

— Ну, што вы, цётка Соня! Урэшце, хто не плавае, той не ўтопіцца. А я якраз і не ўмею.

— Яно і добра. Зайшоў па пояс, паплёхаўся — і тое самае.

— Вядома.

Вадзім зноў напоўніў яе напарстак. Цётка Соня ўбачыла, запярэчыла:

— А мне, мусіць, і хопіць. Галава стала слабаю. Ад думак, пэўна. Як вазьму да галавы, дык забудуся, і сама з сабою паразмаўляю, і наплачуся. Пэўна ж, чуў? Ты ўжо на мяне не крыўдуй, можа, і спаць часам перашкаджаю...

— Я й не чуў ніколі нічога. Як лягу, дык адразу і засынаю,— чамусьці схлусіў Вадзім.— Толькі аднойчы чуў, як вы песню спявалі. Той, першай ноччу, як толькі перабраўся сюды. Вы ўжо не злуйцеся, я тады нават падслухоўваў. Дужа ўжо спадабалася тая песня.

— А божа ж мой — спадабалася! Вы ж цяпер зусім іншае спяваеце. А то старынная, пэўна, песня. Памятаю, маці мая, нябожчыца, спявала, калі тата з вайны не вярнуўся, з той яшчэ... А цяпер я спяваю. Многа гадоў спяваю.

І цётка Соня ўсхліпнула, пацягнула да воч хусцінку.

— Не трэба, цётка Соня. Супакойцеся, калі ласка. Навошта плакаць?

— Я і спакойная, дзіцятка... А песня тая... Што ж мне яшчэ спяваць, адзінокай і нікому непатрэбнай, усім абрыдлай. І ты вось пажывеш, ажэнішся, дай бог, дык тады на мяне, старую, таксама будзеш касавурыцца, станеш сварыцца. Ведама, каму люба старое.

— Навошта ж так, цётка Соня?

— А ты не крыўдуй. Ты і сам яшчэ не ведаеш, які з цябе чалавек будзе. Пакуль малады, пакуль жывецца лёгка, бесклапотна, дык і ты для ўсіх добры, і для цябе ўсе добрыя... Хто яго ведае, можа, і ў яго было ў жыцці што горкае і цяжкае... Але ж не — калі чалавек сам гора зазнаў, дык ён і другому паспагадае...

Цётка Соня раптам кульнула ў рот свой напарстак, адшчыкнула хлеба, уздыхнула:

— А песня, Дзіма, хоць крыху палёгку душы прыносіць... Ты думаеш, што я так увесь век адна жыла? Не, дзіцятка, была некалі ў мяне сям'я, быў муж і трое дзетак. Дзве дзяўчынкі і хлопчык, Сяргейкам звалі. Цяпер якраз з цябе быў бы. Была сямейка і не стала. У адзін дзень не стала...

Яна пацягнулася зноў да насоўкі, але махнула рукой, папрасіла:

— Дай лепш, Дзіма, папяроску. Я зрэдзь часу куру. Памагае быццам...

Цётка Соня не вельмі ўмела прыкурыла, выпусціла дым пад стол:

— Стаіць той дзень у мяне ўваччу і, мусіць, заўсёды будзе стаяць, пакуль жыць буду... Не памятаю, куды я ў той дзень адышлася з дому. А прыбегла назад — ні хаты, ні сямейкі. Ні Сяргейкі, ні Светкі з Ніначкай. Ніначцы два годзікі толькі мінула... Колькі ж я пагаласіла тады, колькі валасоў на сабе папарвала! Былі дзеткі, была сямейка і нікога не стала, хоць нікога сама і не пахавала...

Яна зноў зацягнулася папяросай, перадыхнула.

— Горад увесь палаў. Людзі разбягаліся хто куды. Паднялася і я, пайшла куды вочы глядзяць. Прыбілася за горадам да нейкага лазарэта вайсковага. Раненыя на калёсах едуць, хто мацнейшы — пеша ідзе, за драбіны трымаецца. Дактары і санітаркі побач плятуцца. Ну, і я паплялася. У нейкім ляску спыніліся перадыхнуць. Мне кінуў нехта ванзэлак трантаў розных, вядро ў рукі сунуў: «Пасціраймце, на бінты пайдзёць».

Цётка Соня глянула на згаслую папяросу, пацерла яе ў пальцах, кінула ў попельніцу.

— Вымыла я тыя транты, на кустах высушыла... Ну, і засталася там, пры лазарэце. Пасля на нейкі поезд узбіліся, заехалі аж за Урал. Там і вайну перабыла, мяне за той час на санітарку крыху падвучылі. А скончылася навалач — сюды зноў пацягнула, дадому. Жыла ў зямлянцы, працавала ў бальніцы. Пасля ў барак перасялілі, ну, а потым — сюды. Так і да пенсіі дажыла. Жыла, а ўсё душа балела, усё не верылася, што нікога не засталося, усё думалася, што, можа, бомба тая на пустую хату звалілася, можа, паспеў муж выскачыць, дзетак вынесці... Вось і плачу. Дома плачу, бо і магілак тых нідзе няма, дзе б паплакаць можна было...

Пасля цётка Соня расказвала пра тых, хто жыў тут, у гэтым Вадзімавым пакойчыку, раней, гаварыла пра нейкую маладую вясёлую пару, пра адзінокую бабульку — былую артыстку-музыкантку, успамінала тых, каго выходжвала-няньчыла ў тым вайсковым шпіталі і ў бальніцы, хваліла Вадзіма, казала, што зайздросціць ягонай маці, у якой ёсць такі сын, з кім яна можа спакойна перачакаць сваю старасць.

Вадзім слухаў усё гэта моўчкі. Слухаў, пэўна, няўцямна, бо раптам злавіў сябе на тым, што думае зусім пра іншае, пра тое, што да гэтага часу жыў ён, мусіць, нейк не так, як трэба было б, што за свае дваццаць пяць гадоў не вельмі задумваўся над тым, што чалавек жыве не адзін, не сам па сабе, а побач з іншымі людзьмі, часам, здараецца, нават на адным калідоры, і што ўсюды і заўсёды трэба заставацца чалавекам, не страціць у душы таго, што назы-

ваюць чалавечай шчырасцю, цеплынёй і спагадай...

Цётка Соня, урэшце, паднялася:

— Ну, то я пайду, дзіцятка. А ты таксама лягай. Перад дарогай яно і адпачыць няблага.

Вадзім прыбраў са стала, расчыніў акно — здаецца, і курылі мала, а пад столлю аж сінела, паслаў пасцель. Але лёг не адразу: доўга сядзеў на шырокім, як стол, падаконніку і слухаў шум начнога горада.

Ноччу ён стараўся думаць пра сяброў, пра адпачынак, які пачынаецца заўтра, пра мора, якога ніколі не бачыў.

НАД ПОЛЕМ КРЫЧАЛІ ВАРОНЫ

Хавалі Габрусіху чужыя людзі, бо радні ў яе не было. У апошнюю дарогу яе сабралі старая Іваніха і Марыля — суседкі. Іванішын сын Васіль зрабіў дамавіну. Ён жа завёз нябожчыцу і на могілкі. Калі забівалі цвікамі вечка, калі апускалі дамавіну ў дол, ніхто не галасіў. Толькі Іваніха, сыпнуўшы ў дол прыгаршчы жвіру, які гулка забарабаніў па дошках, сказала:

— Хай жа табе добра тут будзе, Ганначка! Можа і я хутка збяруся.

Сыпнулі людзі ўслед за Іваніхай па жмені пяску, пастаялі крыху моўчкі і разышліся, пакінуўшы на могілках Васіля з сынам-падлеткам — насыпаць над магілай грудок і паставіць крыж.

Я таксама пайшоў, але не ў бок вёскі, а пад Глінішча...

Памерла бабка Габрусіха непакутліва і нечакана. І дня не памэнчылася. Яшчэ заўчора,

казалі, выходзіла на вуліцу, сядзела каля Іваніхі з бабамі. Толькі і паскардзілася, што няможацца нешта. А назаўтра і памерла, у самы абед. Іваніха аж не паверыла, думала — заснула суседка, разбудзіць яшчэ спрабавала...

Сцежка вывела мяне пад Смалякоў роў, на грудок, парослы калекамі-сасонкамі ды ядлоўцам. Сярод цвітучага жаўтамоху траплялася тут лапінкі чарніц — ніжэй, там, дзе туліліся кволыя, пакручастыя, хоць і пярэстаркі, бярозкі. Я сарваў некалькі ягад — яны былі дробныя, засмяглыя — ведама, на санцапёку, прысеў на камень, спусціўшы ногі ў размытую вясновай паводкай баразну-канаўку. За канаўкай, падступаючыся да самага жаўтамоху, стаяла жыта — рэдкае і чэзлае, каліва каліва гукае. На добры лад, дык і ці трэба было б забірацца з трактарам так высока, так ашчадна абворваць гэты пясчаны грудок, на якім быццам бы былі некалі могілкі. Але ж — абворвалі, хоць ніколі тут і не расло нічога. Хіба толькі грэчка.

Прыгравала сонца. Вакол стаяла цішыня і млоснасць. Здавалася, час спыніўся, растварыўся ў гэтай душнай, даўкай — хоць бы ветрык дыхнуў! — млявасці. І думкі ў галаве плылі такія ж млявыя, самотна-шчымлівыя.

Памерла бабка Габрусіха. І над яе магілай ніхто не галасіў, ніхто не спяваў...

Дзіўна: то ж сапраўды не спявалі. А раней жа, памятаю, колькі ні хавалі ў нашай вёсцы людзей, заўсёды над імі спявалі. І спявала сама... Габрусіха. Малечай будучы, мы нават здзіўляліся: чаму гэта так, што ўсе плачуць, а яна, бабка Габрусіха, спявае нейкую «алілую». Падраслі — даведаліся, што некалі бабка Габрусіха спявала ў царкоўным хоры і там навучы-

лася гэтай самай «алілуі». Так і спявала яна над усімі нябожчыкамі — прасілі яе аб гэтым ці не. А сама вось памерла — і ні галашэнняў, ні спеваў...

Я дастаў папяросу, паспрабаваў закурыць, але не курылася — пэўна, ад таго, што добра-такі прыпякала сонца. Вакол было ціха, як уначы. Толькі са Смаляковага рова часам даносілася сонная, лянівая важданіна птушак.

Памерла бабка Габрусіха...

Яе хата была непадалёк ад нашай. І я памятаю бабку Габрусіху, пэўна, з таго ж самага часу, як і сваю маці. Памятаю яе ўнука Алёшку — майго равесніка і сябрука. Быў у мяне на самым пачатку жыцця і яшчэ адзін сябрук — Толік дзядзькі Якуба. З імі я і сябраваў — па чарзе. Не паладжу з адным, іду да другога. Калі я прыходзіў да Алёшкі, бабка Габрусіха частавала нас смачнымі ранетаўкамі, агрэстам, чырвонымі, але кіславатымі гронкамі парэчак. Саміх у гарод нас яна не пускала — нават Алёшку. А калі мы ўсё ж туды патыкаліся, сярдзіта крычала і рабіла выгляд, што шукае каля плота крапівы. Мы выкульваліся з агарода на двор. Бабкі не баяліся. Ведалі, што праз хвіліну яна сама прынясе нам у прыполе яблыкаў, агрэсту, парэчак. Прынясе і скажа:

— Во, ешце, а самі не лезьце. А то вы не так тых парэчак напука́еце, як шкоды наробіце. Агурочнік пасцягаеце, фасолю збэрсаеце...

Раптам нада мной пачулася прарэзлівае «кар-р-р! кар-р-р!» Крыкі былі трывожныя, заклікальныя — сюды ўсе, хто чуе. Сапраўды, праз хвіліну нада мной лятала ўжо некалькі птушак: «кар-р-р! кар-р-р! кар-р-р!» Я зварухнуўся. Вароны закрычалі яшчэ галасней, але,

не скончыўшы нада мной круга, падаліся ў кусты, за Смалякоў роў.

Ага, значыць, напалохаў іх я: не прывыклі бачыць, каб тут, на гэтым грудку, хто-небудзь сядзеў. А можа — на бяду? Вароны крычаць на бяду. Гэта запомнілася з дзяцінства. Глупства, канечне...

Бабка Габрусіха... Дзіўна — Габрусіха ды Габрусіха. А звалі яе, аказваецца, Ганнай. Помніць пра гэта, мусіць, адна Іваніха. Разам гулялі ў дзеўках... Вароны крычаць на бяду... Пры чым тут вароны? Глупства нейкае лезе ў галаву! Можа, ад гарачыні?

Бабка Габрусіха — бабка Ганна. Не, нязвычна. Усе звалі яе Габрусіхай. Пэўна, бацька ці мужык зваўся Габрусём. У яе быў Алёшка, унук Алёшка, мой равеснік і сябрук. Алёшкі даўно няма. Не ўнук пахаваў бабку, а яна ўнука. А я жыву. І мог мець, на добры лад, ужо сына. Большага, чым быў тады Алёшка. Я — выжыў, а Алёшка — не. Чаму? Мы не маглі тады ўратавацца самі. Нас ратавалі. Мяне ўратавалі. Хто? Усе, каго я ведаў, і каго не ведаў, і каго не ўведаю ніколі. Ўратаваў дзед Кароль, дзядзька Якуб, бабка Габрусіха... Я ж памятаю, добра памятаю, хоць і меў тады ледзь-ледзь пяць гадоў...

За могілкамі, на якіх сярод сасонніку бялелі, сівелі і чарнелі вялікія і малыя крыжы, быў у нас кар'ер. Незадоўга перад вайной адтуль вазілі пясок — гэта тады, калі ў нашай вёсцы, ратуючыся ад патопу, брукавалі вуліцу. (Цяпер той кар'ер амаль зруйнаваўся: берагі апаўзлі, усё вакол зарасло хмызам). У тым кар'еры нас і ўзялі ў палон: мяне, маіх двух братоў і дзвюх сястрычак. Старэйшаму з нас, Косціку, было

дванаццаць, малодшаму, Сашку, тры. А між імі быў я і дзве сястрычкі.

Немцаў было таксама пяцёра. Не, пяцёра было ўсіх, а так — чацвёра немцаў і адзін паліцай. Гэта я таксама добра запомніў, бо нават Сашка, які тады яшчэ і гаварыць толкам не ўмеў, ведаў ужо, што калі ў чорным — гэта паліцаі, а калі ў шэрым — то немцы. Чорных мы, здаецца, баяліся болей, чым шэрых. Пэўна, таму, што чорныя гаварылі па-нашаму, і таму, здавалася, яны ўсё ведаюць, ад іх не схаваешся, не ўцячэш.

Як мы апынуліся ў тым кар'еры, я, праўдзе, дык і не памятаю. Памятаю толькі, як ішлі адтуль у вёску, як стаялі на Крыжавых. А як і калі забрылі мы туды, у той кар'ер, не засталося ў памяці. Пазней маці расказвала:

— Прачнулася я тою раніцаю, а мне як быццам хто на вуха шэпча: ратуй, Марыля, дзяцей. Чаму ў галаву тое ўбілася, дык і сама не ведаю. Рупіць усё ды рупіць. Можа, сасніла што? Ну, я і паадзявала вас, паабувала, Косціку — старэйшы ж самы, разумееў ужо — пасцілку дала і выправіла. Вядзі, кажу, сынок, меншых за могілкі, у яму тую, адкуль людзі пясок вазілі, гуляйце там. Пакуль я не прыбягу, не вылазьце, і сам па кустах не бегай. Па кустах страляюць. А я з Лёнікам дома буду. Калі што якое — дык хоць вы ўцалееце...

Ляпілі мы ў тым кар'еры печкі, пяклі з пяску бліны. Часам не мірыліся, і тады нас Косцік страшыў:

— Не раўсці! Немцы пачуюць — паб'юць!

Мы на хвіліну змаўкалі, насцярожваліся, ці не ідуць тыя немцы, але праходзіла мінута-другая — і мы зноў валтузіліся, сварыліся з-за

ямак і печак, плакалі, а калі каму перападала, здавалася, болей і калі цябе апаноўвала вялікая крыўда, гукалі на дапамогу маму.

У гульнях, у спрэчках са слязьмі, у крыўдзе на Косціка, які часам не шкадаваў нам і балючага кухталя, мы і не пачулі, як усчалася страляніна. Усчалася яна, відаць, далекавата, і напачатку тут, у яме, за сасоннікам, мы, пэўна, і не маглі яе ўчуць. Але раптам над намі нешта прагуло, а пасля ззаду, недзе за ямай, цяжка вухнула. Я, малы Сашка, Валя і Ніна не паспелі зразумець, што гэта такое, як Косцік усхапіўся на ногі, згроб нас у кучу і папхнуў пад высокі абрывісты бераг — пад той, з якога боку прыляцела тое, што прагуло над намі і цяжка вухнула.

— Сціхніце і сядзіце тут, як мышы! — загадаў нам Косцік.— Немцы страляюць. З гарматаў. Міна ззаду разарвалася.

Мы спішыліся, прыціснуліся адзін да аднаго і сапраўды сядзелі, як тыя мышаняты ці птушаняты. Над намі яшчэ некалькі разоў прагуло-прапішчала, а пасля наступіла цішыня. Мы напружвалі слых, але нічога не было чутно. Нам надакучыла куксіцца пад абрывам — туды не заглядвала сонца, там было сыравата і халаднавата, і мы парываліся зноў на сярэдзіну, дзе быў сухі жоўты пясок, але Косцік шыпеў на нас:

— Сціхніце! Не варушыцеся! Зараз пачнуць зноў страляць!

І сапраўды, неўзабаве над нашымі галовамі заціўкалі пчолы — цэлы рой. Ціў-ціў-ціў! — праляталі яны над намі. Мы задзіралі галовы, узіраліся, але нічога не бачылі. А Косцік сцябаў нас:

— Дурні! Якія пчолы? Гэта ж кулі ляцяць! Ляцяць і ціўкаюць.

Мы смяяліся. Скажа таксама — кулі! Хіба кулі ціўкаюць? Хлусіць, канечне, Косцік. Выхваляецца, што старэйшы, палохае нас, каб сядзелі ціха, каб яго слухаліся. Добра, будзем слухацца...

Ціўканне тое як нечакана пачалося, так нечакана і скончылася. І як ні прымушаў нас Косцік сядзець пад абрывам на намоклай посцілцы, мы не слухаліся, румзалі, пагражалі пажаліцца маме. Ён махнуў рукой:

— Ну, ладна, ладна: калупайцеся ў пяску. Толькі бліжэй да гэтага берага будзьце. Чуеце? Каму кажу!

Мінула, здавалася, шмат часу. Валя і Ніна паспелі ўжо «выпаліць» у печы, прыгатаваць «сняданне», запрашалі нас — мяне і Сашку — «да стала»: мы, мужчыны, «хадзілі касіць», а пасля «ездзілі ў дровы». Але «паснедаць» мы не паспелі. На беразе раптам пачуўся тупат ног. Мы задзерлі галовы і аслупянелі: над абрывам стаяла пяцёра фрыцаў. Яны трымалі ў руках жалезныя рагаціны — пасля я даведаўся ўжо, што тыя рагаціны называліся аўтаматамі — і пазіралі на нас. Відаць, іх здзівіла тое, што мы адны, без дарослых.

Паліцай падняў рагаціну, сказаў:

— Рукі ўверх!

Косцік устаў і падняў рукі. Немцы зарагаталі, загергеталі:

— Пуф-пуф! Парцізан!

Паліцай зноў сказаў:

— Вылазьце!

Косцік ускарабкаўся наверх, стаў перад немцамі. Рук ён не апускаў. Немцы браліся за

жываты ад рогату, паўтаралі свае «пуф-пуф». А паліцай махнуў нам рукой:

— А вы? Вылазьце! Ды хутчэй!

Косцік таксама павярнуўся да нас, сказаў:

— Чаго расселіся? Вылазьце! Ніна, памажы Сашку!

Мы палезлі наверх, але самі вылезці не маглі — бераг быў круты, пясок абсыпаўся, і мы спаўзалі ўніз. Тады да нас скочыў немец і павыкідаў на бераг — аднаго за адным.

Мы выйшлі з сасонніку на леташняе бульбянішча і спыніліся, бо спыніліся немцы і паліцай — яны засталіся стаяць на ўзмежку...

Ага, вось чаму мне ўбіліся ў галаву тыя вароны! Так, так, тады таксама над полем крычалі вароны, крычалі гэтак жа трывожна і заклікальна — нібы збіралі пасля пярэпалаху сваякоў і блізкіх...

— Як прозвішча? — спытаўся паліцай.

— Вашкевічы,— адказаў Косцік.

— Дзе бацька?

— Тата на фронце.

— А дзе партызаны?

Косцік маўчаў.

— Што маўчыш? Ёсць у вашым лесе партызаны? — паліцай павысіў голас.

Мы зарумзалі. Косцік сыкнуў на нас, прамовіў:

— Не ведаю, дзядзечка. Цяпер грыбоў няма, дык я ў лес не хаджу...

— А ну — марш!

Мы пайшлі ўніз, да вёскі. Пакуль узбіліся на мяжу, я, Сашка, Валя пагублялі галёшыкі. Я хацеў выцягнуць свае з гразі, каб несці ў руках, але немец балюча піхнуў аўтаматам, закрычаў:

— Шнэль, шнэль! Цурук!

Вядома, тады я не ведаў, што азначаюць гэтыя «шнэль» і «цурук», але подбегам кінуўся да Косціка, які ішоў першым. Немец зарагатаў:

— О, я, я! Бегам, бегам!

Калі ўжо адышліся далекавата такі ад могілак, Ніна раптам спынілася:

— Косцік, мы ж там пасцілку забыліся. Мама крычаць будзе. Я збегаю,— і яна кінулася назад.

Дарогу ёй перагарадзіў той жа немец, што падганяў і мяне:

— Цурук!

А паліцай дадаў:

— Ты куды? Назад!

— Мы там посцілку забыліся, дзядзечка, я збегаю... Я хуценька...

— Марш назад!

Ніна заплакала, паплялася апошняй, узяла на рукі Сашку, які выбіўся з сіл.

Мы мінулі Сялібную, аселіцу, перабраліся цераз рачулку, што цякла ля самых гародаў, і выйшлі якраз да лазні дзеда Караля...

Лазня дзеда Караля... Сюды я часта прыбягаў «памагаць» дзеду грэць гэтую лазню. Дзед Кароль быў добры, не праганяў мяне. Толькі тады, калі ён выкочваў з каменнай печы чырвоныя, распаленыя да жаўцізны валункі і вялізнымі абцугамі апускаў іх у бочкі з вадой, адганяў мяне:

— Брысь, жэўжык, а то і да бяды недалёка.

Далёка я не адбягаўся: дужа ж цікава было паглядзець, як з бочак узляталі спачатку пырскі, а пасля над імі ўзнімаўся вялізны слуп пары. Калі ўсе камяні аказваліся ў бочках, дзед Кароль зноў дазваляў падысці бліжэй. Я пад-

бягаў і слухаў, як у бочках нешта доўга-доўга булькала, шыпела, крактала — нібы тыя бочкі дыхалі...

Ого, дзед Кароль і яго лазня! Хто з хлапчукоў не хацеў бы паглядзець, як пад канец, калі прагаралі дровы, дзед выгортваў з печы доўгай качаргой зыркае вуголле і, заліваючы яго вадою, казаў мне:

— Во, жэўжык, вала можна засмажыць!

А тое, як пасля, калі з лазні праз дзверы і адно-адзінае малюсенькае акенца сыходзіў дым, дзед Кароль асцярожна пырскаў на печ венікам — змываў пыл і копаць, правяраў, ці ёсць чад і які будзе дух!

Апошнім часам, перад самаю вайною, я ўжо хадзіў у лазню разам з татам і Косцікам, і дзед Кароль сустракаў мяне заўсёды адным і тым жа жартам:

— Ну, жэўжык, куры не адклявалі твайго стручка? Не адклявалі, бачу, бачу. Тады — заходзь, заходзь, будзем спрабаваць дух. А дзе ж твой венік? Ай-яй-яй, жэўжык, як жа так? У лазню прыйшоў і без веніка!

Я стрымгалоў кідаўся да таты, хапаў у яго з рук венік і нёс дзеду:

— А во!

— А-а-а... Ну, то пайшлі. Мы з табой, жэўжык, палезем на палок першымі. А то ж яны не ўмеюць як след і духу даць. І сам не папарышся, і вош не заб'еш. Пайшлі, пайшлі, жэўжык...

Калі мы падышлі да лазні дзеда Караля, у ёй гаспадарылі немцы і паліцаі. Яны выцягвалі з лазні клункі і патрашылі іх. З клункаў вывальваліся розныя адзежыны: сарочкі, спадніцы, хусткі. З аднаго клунка пасыпаліся кнігі...

То былі Косцікавы кнігі. Ён схаваў іх на

гарышчы лазні. Памятаю, я памагаў яму пасля збіраць параскіданыя і парваныя кніжкі, памагаў складваць іх у скрынку і закопваць тую скрынку на гародзе, у кусце парэчак. Косцік падпусціў мяне памагаць, але пасля сурова папярэджваў, каб я, крый бог, не прагаварыўся, дзе ён закапаў свой скарб. Я, здаецца, не сказаў нікому, але кніжкі ўсё ж прапалі: калі мы вярнуліся ў родную вёску, на гародзе знайшлі толькі аскабалкі дошак ад той скрыні, а вакол было мноства дзірак, праколатых штыкамі. Казалі, што штыкамі карнікі нашчупвалі ў зямлі, дзе людзі прыхоўвалі свой скарб...

Пад канвоем мы выйшлі на вуліцу. Яна была пустая — нідзе ні душы. Мы пайшлі ў канец вёскі, да Крыжавых дарог. Тут стаяла шмат падвод. Немцы і паліцаі насілі на падводы мяшкі, кошыкі яек, курэй, парасят... А ўсе нашы былі на школьным двары. Наперадзе стаяў дзед Кароль — яго я пазнаў здалёк. Пасля ўбачыў і маму з Лёнікам на руках. Яна кінулася нам насустрач перш, чым паліцай, што ішоў з намі, паспеў спытацца:

— Чые гэта дзеці?

— Мае, паночку, мае!

— А дзе твой мужык?

— А дзе ж яму быць! На фронце! Можа ўжо дзе і галаву злажыў!

Мама загаласіла.

— А мужык не бандыт? Не партызан?

— На фронце мужык, паночку! Разам з мужчынамі пайшоў.

— А чаму баялася? Чаму дзяцей у кар'ер адправіла?

— Баялася, паночку... Страляніна ўсчалася... Яны ж малыя яшчэ, жыцця не бачылі...

— Стараста,— гукнуў паліцай,— гэта баба праўду кажа?

— Праўду, пан паліцай,— азваўся дзед Кароль.— Васіль яе на фронце. Разам з іншымі мужчынамі пайшоў...

Так, дзед Кароль быў у вёсцы старастам, нямецкім старастам. Нічога гэтага я тады, вядома, не разумеў...

— Брэшаш, стары! — раптам закрычаў паліцай, падыходзячы да дзеда.— Усе вы тут бандыты і бальшавікі. Кажы праўду: дзе бандыт гэтай бабы? У лесе туляецца? Так?

— Я кажу праўду, пан паліцай. Брахаць не навучыўся,— адказаў ціха дзед Кароль.— Яе Васіль на фронце. Узялі разам з іншымі мужчынамі. На трэці дзень вайны.

— Ён быў бальшавік?

— Бальшавік! Гэтакі ж, як і я, пан паліцай. Разам зямлю аралі, разам баранавалі, разам касіць хадзілі...

— Брэшаш! — паліцай размахнуўся і ўдарыў дзеда па твары. Пасля падышоў да немца,— відаць, начальніка, і нешта сказаў яму. Той кіўнуў. Дзеда Караля схапілі і паставілі пад сцяной школы. А паліцай і немец падышлі да бабкі Габрусіхі:

— Ты, старая, гавары: хто мужык гэтай бабы?

— А божачка ж мой, дык хіба ж вам не казалі? У кожнага чалавека спытайцеся. Пайшоў яе Васіль на вайну. Разам з мужчынамі пайшоў. І з таго дня ні слыху ні дыху. Побач жа жывём, што — я не ведаю? Праўда ж, людцы? — бабка Габрусіха паварочвалася да людзей, што моўчкі стаялі на школьным двары.— Ці ж я вас баяцца буду? На фронце яе Васіль...

Бабка Габрусіха таксама апынулася побач з дзедам Каралём пад сцяною школы. Пасля там сталі цётка Ганна, цётка Верка і дзядзька Якуб...

Дзядзьку Якуба я любіў, мусіць, гэтак жа моцна, як і дзеда Караля. Іх хата стаяла побач з нашай, лічы, што ў нашым агародзе. Толік дзядзькі Якуба быў маім сябруком. Асабліва мы любілі гуляць з ім на пярэклецці іхняга свіронка. Перад самай вайной дзядзька перасыпаў той свіронак на варыўню. Гэта мы з Толікам запомнілі вельмі добра. Дзядзька Якуб збіраўся ехаць у Стайкі па мох. Пакуль ён снедаў, мы з Толікам забраліся ў калёсы — наважыліся ехаць таксама ў тыя Стайкі. Колькі ні ўгаворваў нас дзядзька Якуб злезці, мы і слухаць не хацелі. Я то, канечне, злез, бо які б добры дзядзька Якуб ні быў, а ўсё ж не тата, трэба слухацца. А Толік заўпарціўся. Ужо і маці ягоная выйшла на ганак, пачала ўгаворваць, нават мяне прасіла, каб я Толіка падгаварыў пайсці на рэчку лавіць сліжыкаў, а Толік ані блізка. Бацька паспрабаваў ссадзіць яго сілком, але ён так зароў, што было чутно, відаць, аж на Крыжавых. Тады дзядзька махнуў рукой, ускінуў у калёсы і мяне, і мы паехалі. Але даехалі толькі да крамы. Тут дзядзька спыніў каня, сунуў нам з Толікам па рублю і скамандаваў: «А ну, парасяты, марш па цукеркі! А моху я і сам прывязу. Прыеду — памагаць скідаць будзеце. Згода?» Канечне, згода! Чаго, каб хто сказаў, ехаць у нейкія Стайкі, па нейкі мох, калі можна пайсці ў краму і купіць цукерак? У краме мы доўга выбіралі, што купіць. Спынілі свой выбар, чамусьці, на сухарыках — дужа выдаваліся салодкімі і смачнымі...

Я глядзеў на тых, што стаялі пад сцяною школы, і нічога не разумеў. Чаму яны там стаяць? З імі хочуць зрабіць нешта благое? Канечне ж, благое! Хіба могуць немцы зрабіць нешта добрае? Ага, іх паставілі, напэўна, за тое, што і дзед Кароль, і бабка Габрусіха, і дзядзька Якуб казалі немцам няпраўду. Канечне, няпраўду! Хіба яны не ведалі, што іх за гэта пазабіваюць? Ну, добра, цётка Верка і цётка Ганна — гаранскія, не нашы, канчанскія, яны могуць і не ведаць, што наш тата не на фронце, а ў лесе, а бабка Габрусіха, дзед Кароль, дзядзька Якуб? Яны ж з нашага канца, яны ж ведаюць. Дзед Кароль нават аднойчы аб нечым шаптаўся ўначы з бацькам. Гэта тады, калі тата неяк заглянуў дадому. Я прыкінуўся, што сплю — моцна-моцна, а сам усё чысцютка чуў...

— Апошні раз пытаюся: дзе бацька гэтых дзяцей? Хто ён? Бандыт, бальшавік?

Мы стаялі вакол Косціка — маму да нас так і не пусцілі, стаялі і маўчалі. Я не плакаў, хоць мне і вельмі шкада было бабку Габрусіху, дзеда Караля, дзядзьку Якуба. А што, калі іх заб'юць з тых жалезных рагацін? Я нават спытаўся пра гэта ў Косціка, але ён так ушчыкнуў мяне, што я ледзь не войкнуў, стаяў і глытаў слёзы ад крыўды на Косціка: няўжо ён хоча, каб забілі бабку Габрусіху, і дзеда Караля, і дзядзьку Якуба, і тых гаранскіх цётак?..

Іх не забілі. Паліцай штосьці шапнуў немцу — таму, начальніку, той нешта палапатаў, і немцы, што былі паднялі аўтаматы, апусцілі іх, адышліся да падвод. Адышоўся і той немец, які не пускаў да нас маму. Яна хуценька схавала нас сярод людзей.

Немцы неўзабаве паехалі. Людзі разыходзі-

лісся са школьнага двара. Мама, памятаю, кідалася то да аднаго, то да другога, плакала, за нешта дзякавала. Да яе падышоў дзед Кароль, сказаў:

— Кінь, Марыля. Супакойся. Дзякаваць богу, што ўсё абышлося. Каб іх зямля не насіла, вылюдкаў...

Праз нейкі час бацька забраў нас да сябе ў лес, і мы там жылі — у буданах і зямлянках — аж да таго дня, пакуль праз нашы Крыжавыя не ішлі «красныя»...

З тае пары мінулася ўга колькі гадоў. А той наш палон застаўся ў памяці, застаўся назаўсёды: нас, пяцёра малых, трымаюць пад канвоем на Крыжавых, не пускаюць да маці... Хто яго ведае, можа б гэты эпізод і сцёрся з памяці — усё-такі я быў зусім малеча, калі б не маці, якая часта паўтарала:

— Каб не абаранілі нас людзі, то і не ведаю, што было б з намі. Пэўна ж, расстралялі б.

Бацька ж часам пярэчыў:

— Людзі-то, канечне, абаранілі. Каб хто звягнуў, што я ў партызанах, што былы сельсаветчык, то, яно, канечне, вас бы ўсіх расстралялі. Палажылі б і тых, што пад сцяной школы стаялі. Але ж і другое праўда. Вінаватых яны не шукалі. Проста — лёс ужо, мусіць, такі. Суджана было жыць...

Так, вінаватых яны не шукалі. Тым разам, праўда, яны нікога не забілі і нічога не спалілі. А пасля? Вёску нашу спалілі датла. А людзей, хто не паспеў уцячы і схавацца, расстралялі. Забілі дзядзьку Якуба разам з Толікам і маткай, забілі цётку Верку — тую, гаранскую, што стаяла тады побач з дзедам Каралём, забілі сына бабкі Габрусіхі, яе нявестку і ўнука

Алёшку. Дзед Кароль таксама не дажыў да прыходу «красных» — фашысты павесілі яго за сувязь з партызанамі...

Дык, мусіць, большая мацерына праўда: не лёс, а людзі... Дзед Кароль, дзядзька Якуб, бабка Габрусіха, гаранскія цёткі...

...Сонца хілілася к захаду, але было па-ранейшаму душна, парна, млосна. Відаць, на дождж. Бо вось жа зноў усхадзіліся ў Смаляковым рове вароны.

Я падняўся, атрос ад пяску пінжак, перакінуў яго цераз руку і паціху пайшоў разораю праз жытнёвы палетак да травяністага калёснага прасёлка. Па крыссі мякка шасталі каласы, з ціхім шоргатам асыпаўся з-пад чаравікаў пясок.

РАНІШНІЯ СНЫ

От жа бывае так: прысніцца ўночы нешта і потым цалюткі дзень з галавы не выходзіць. Здаецца, і не думаеш пра тое, і робіш нешта зусім іншае, а яно не-не ды і зноў усплывае. І тады пачынаеш міжволі прыгадваць, што ж такое прымроілася табе ноччу, шукаць у ім пэўны сэнс і, смешна казаць, нават патаемную сувязь паміж тым сном-неадчэпам і тым, што можа чакаць цябе сёння альбо заўтра.

Сёння, пад самую раніцу, мне снілася блакада. Быццам ляжым мы з братам у лесе, у халоднай і смярдзючай балотнай рудаўцы, бачым, як ідуць, пераскокваючы з купіны на купіну, немцы і паліцаі, чуем, як паліцай, падрабляючыся пад тутэйшую гаворку, галёкае на ўвесь лес: «Марыля, дзе ты? Пойдзеш сягання ў Стайкі? Го-го-го, Марыля-а!», ведаючы, што ў кожнай вёсцы знойдзецца жанчына, якая завецца Марыляй, і спадзеючыся, што гэта самая Ма-

рыля можа падумаць, што гукае яе хто-небудзь свой — сусед ці проста знаёмы... Потым снілася, што быццам сварыўся на мяне дзядзька Тодар. За тое, што незнарок сыпнуў жменю пяску ў саганок з заціркай-скваранкай, які нехта пакінуў ля вогнішча ненакрытым. Толькі сварыўся чамусьці голасам дзядзькі Андрэя, майго цяперашняга суседа...

Хто яго ведае, чаму раптам прыснілася ўсё тое — наш стайкаўскі Барок, блакада, дзядзька Тодар. Нечага ж от спамянулася, як маці сказала б. І зацірка яшчэ. Не бачыў я таго закапцелага саганка ля вогнішча. І пяску сыпаць у яго зусім не хацеў і не збіраўся. Ляпіў ля зямлянкі печкі і сыпнуў жменю. Проста так, убок сыпнуў, а патрапіў у саганок. Дзядзька Тодар хацеў мяне нават дубцом сцебануць — так раззлаваўся, але я ўцёк. Раптам і зацірка спамянулася...

Пэўна, ніхто ў нашым доме не падымаецца раней за дзядзьку Андрэя. Яно, канечне, можа хто і раней калі ўстане, але хто пра тое ведае? От хоць Франака возьмем, з трыццаць дзевятай кватэры. Ён шафёрам — на аўтобусе — робіць. Дык як ідзе ў першую змену, ледзь не сярод ночы падымаецца, але ж то — не кожны дзень. У дзядзькі Андрэя няма ні першай змены, ні другой. У яго і выхадных, здаецца, няма. Штодня ўстае ледзь свет і адразу ж, як сам кажа, на вахту сваю заступае. А вахта яго — на балконе. От і атрымліваецца: як хто ні рана з дому выходзіць, а з ім з першым здароўкаецца.

З дзядзькам Андрэем мы жывём на адным — другім — паверсе. І балконы нашы побач, у

двор выходзяць. Таму я кожнай раніцы чую (зранку яшчэ няма ў двары шумлівай дзіцячай шчабятні), як ён гамоніць з суседзямі.

От і сёння. Толькі прачнуўся, яшчэ, пэўна, і сямі няма, а ўжо чутно:

— А, Марыначка! Здаровачкі была, любачка! Ужо бяжыш, ё-маё? Ці дня мала, каб хвасты сваім кліенткам накруціць? Не рана, ё-маё, выбралася, кажу?

— Ой, што вы, Андрэй Кірылавіч! Там з шасці вочарадзь стаіць!

Гэта, бегучы на работу, з дзядзькам Андрэем здароўкалася Марына з чацвёртага пад'езда, майстар жаночай цырульні. Праўда, цётка Вікця кажа, што зваць дзяўчыну не Марынай, а Гэляй, што Марынай яна стала тут, у горадзе — каб не быць «дзеравенскай». Можа, і праўда, бо і сам чуў, седзячы неяк на балконе, як гэта самая Марына казала суседцы: «Табе, Жэнечка, гэта прычоска не йдзець. Яна робіць цябе надта дзеравенскай». І дзядзьку Андрэя Марына заўсёды заве толькі Андрэем Кірылавічам — таксама «па-гарадскому».

Не аціх яшчэ дробны цокат Марыніных абцасаў па асфальце, як зноў чутно:

— Здароў, дзядзька Андрэй! Калі ты перапляцеш іх ужо, сеткі свае?

— Здароў, Алік, здароў! Галава, хлопец, не баліць? Ці падлячыў ужо? Учора ты, хлопец, быў, ё-маё...

— І ты ўгледзеў? Напарнік у водпуск ішоў, дык, гэта самае... Наклюкаліся па-дурному! Жонка напару з цешчай пілавалі. І так моташна, а яны яшчэ...

— А ты хацеў, каб яны, ё-маё, пахвалілі цябе, апахмяліцца падалі?

— Угадаў, дзядзька Андрэй. Цешча, душа добрая, не вытрывала, гледзячы на мае пакуты, наліла сотачку. Дык аж у галаве пасвятлела. Ну, я пабег!

— Бяжы, хлопец, бяжы. А сетачка і табе хутка спатрэбіцца. Угадаў?

— Ага, ліха на яе! Бог тройцу любіць. От і наспявала дурная баба!

— Разумная, брат, а не дурная. Дзе двое, там і трое. А глядзіш — рубля лішняга на чарку і пашкадуеш...

Алік — з нашага пад'езда, з самай верхатуры. Дзе робіць, дык я, папраўдзе, толкам і не ведаю. Здаецца, бульдазерыстам на будоўлі. Хлопец, на погляд, і ніштаваты — ціхі, сарамяжы, рабацяшчы. Вясною пабяліў у двары ўсе яблыні і ігрушыны, абгарадзіў нізенькім штыкетнікам кветкі, каб не дратавалі дзеці. Адно — часам прыходзіць дадому «пад мухай», і тады падоўгу «высвятляе адносіны» з цешчай і жонкай. Высвятляе «пры зачыненых дзвярах» — так кажа дзядзька Андрэй... Аліка, калі ён вяртаецца дамоў нападпітку, не пускаюць у хату. І от тады пачынаецца тое высвятленне адносін пры зачыненых дзвярах: ён — па адзін бок, на лесвічнай пляцоўцы, жонка і цешча па другі, у кватэры. Больш крычыць адзін бок — жаночы. Адтуль, з-за дзвярэй, можна пачуць і «прымака», і «галадранца», і «апівоху». Алік жа адно ціха ўгаворвае: «Мама, Люська, не смяшыце людзей, адчыніце». Кажуць, верхаводзіць у кватэры цешча. Яна, урэшце, адчыняе дзверы, і ўсё супакойваецца...

Пасля, недзе каля васьмі, з дзядзькам Андрэем гамоніць цётка Вікця.

— Харошы дзянёк,— гукае яна знізу.—

Звечара бытта і ветрылася, а во якая цяплынь і парнасць з самой ранічкі. А ты ўсё пляцеш?

— Пляту, Вікторыя Лазараўна,— адказвае дзядзька Андрэй.

Я ўсміхаюся сам сабе. Відаць, толькі адзін мой сусед называе так цётку Вікцю. У доме, ведаю, яе недалюблівалюць — за доўгі язык, і часцей, за вочы, клічуць лапатухай. Што б дзе ні здарылася, цётка Вікця заўсёды ўсё ведае. Недалюблівае яе і дзядзька Андрэй, але знарок зварочваецца да яе так уважна: Вікторыя Лазараўна.

Цётка Вікця, аднак, не заўважае іроніі ў голасе суседа і, відаць, спыняецца.

— Аднаму і пенсіі хваціла б,— кажа яна,— а на пяць ратоў дык і шнуркі гэтыя трэба шморгаць, вочы сляпіць.

— Ну, цяпер абы раток, а хлеба знойдзецца кусок. Але ж — трэба, Лазараўна,— памяркоўна адказвае дзядзька Андрэй, хоць я ведаю, што ён не любіць, калі хто напамінае яму пра яго пяць ратоў: дзядзьку Андрэю пад шэсцьдзесят, а дзеці — два хлопчыкі і дзяўчынка — зусім яшчэ малеча, адно пад адным.

— А не так жа іх пракарміць, як адзецьабуць,— сыпле цётка Вікця.— От жа праўду кажуць: што п'яніца прап'е, што дзіця зносіць — усё адно. Знаку няма.

— Яно, ё-маё, ведама, малое — малым,— бубніць дзядзька Андрэй.— І то, Лазараўна, праўда. З трыма малымі не пазагараеш. То там дзірка, то тут нешта трэба. От і пляту таму. Якая б капейчына ні была, але, як той казаў, свежая. Ты, Лазараўна, куды так рана?

— Куды ж я хаджу яшчэ?! Ні ён, ні яна не сходзяць, да гатовенькага прывыклі. Ад стала да

стала. А ты і па магазінах палётай, і ў кулінарыі паштурхайся, і згатуй, і памый, і дзяцей дагледзь... Казалі ўчора, курэй будуць даваць, дзяшовых. Дык падбягу. Малым на булён. Сабе дык які той наедак з курыцы!

— Ну, але ж! А дзіцяці, ё-маё, добра!

— То, можа, і табе парачку захапіць? Я ж ужо хлопца туды паслала. Калі чарга будзе, каб пастаяў. Дык жа лянота! Ледзь успарола... Ты ўчора чуў ці не? Зноў жа ціятр быў. Ну, з Алікам вашым. Да поўначы ў хату не пускалі. Гадаўкі, а не бабы. Заездзілі чалавека. Точ, як прымак даўнейшы. Самі за яго гарбом трыбухі паадгадоўвалі, а яшчэ і здзекуюцца. І людзей не стыдзяцца, на ўвесь дом лямантуюць.

Не бачу, але адчуваю, што дзядзька Андрэй ад гэтых слоў хмурыцца — не любіць ён, ведаю, такіх гаворак. Пэўна, ніжэй схіліўся над сваёй сеткай, пасапвае, ківае галавой. Урэшце, чую:

— А табе, Лазараўна, тое бытта баліць найбольш?

— Каб мне яшчэ балела? Ды няхай яны там пазадушваюцца! Каб мне яшчэ балела...

— Чаму ж так злосна, Лазараўна? Да ўсяго табе дзела, усё табе трэба ведаць і асудзіць. А ці ведаеш, Лазараўна, як цябе клічуць от за гэтае самае?

— Як трэба, так і клічуць,— ужо крычыць лапатуха.— Ці не сам першы і наплявузгаў на мяне, га? Думаеш, сам добранькі? Го, сказала б я табе, ды людзей сарамна, няшчасны! Лепш во на балконе, дык і ліпі. Знайшоўся мне ўказчык! Жонцы сваёй, гаротніцы, указвай. А то яна, бедная, радачкі не знаходзіць, як з пятлі выбавіцца. Я старая, і то ніколі не рашылася б на такое. Цьфу на цябе!

Чутно, як яна пашлэпала па двары...

Счакаўшы крыху, выходжу хутка на балкон, кажу:

— Добры дзень, дзядзька Андрэй!

— Здароў, Раманавіч! — Колькі часу маўчыць, пасля падымае галаву, сіліцца ўсміхнуцца: — Чуў, ё-маё? От жа шкодлівая баба. Не проста абгаворыць, а яшчэ і ўкусіць. І за самае балючае месца... Ну, што новага?

Я дастаю з кішэні цыгарэты, не спяшаючыся прыпальваю.

— Не ведаю, дзядзька Андрэй. Нічога такога.

Сусед, відно, рады забыцца на тое, што было, бо падхоплівае:

— А я ў шэсць слухаў радзіва. Апошнія ізвесціі. Нічога, як ты кажаш, такога. Непанятна мне, Раманавіч, толькі адно. Да якой гэта пары будзе тое, ё-маё, у В'етнаме? Гэта ж колькі гадоў ужо!

Дзядзька Андрэй, ведаю, не чакае адказу. Ён больш за мяне, відаць, чытае газет і слухае радыё, пытаецца проста так, дзеля таго, каб я падтрымаў яго гамонку. Таму я паціскаю плячыма:

— Цяжка сказаць, дзядзька Андрэй. Па ўсім відаць, не скора там ціха будзе.

— Я ж от сяджу, слухаю тое радзіва і думаю. Людзі цяпер не дурныя, вайну пераражылі, ё-маё, паразумнелі. І не адны ж мы перацярпелі. Дык чаму ж гэта ўсім разам не сказаць: до — вайны, до — слёз, до — смерцяў? От хоць бы сабе тыя амерыканцы. Не ўсе ж яны фашысты, Раманавіч?

Я ківаю галавой.

— І я ж так лічу,— хуценька кажа дзядзька

Андрэй.— Ведама, не ўсе. Сярод фрыцаў і то людзі трапляліся. Хоць рэдка, але трапляліся.

Я маўчу. Зноў прыгадаўся сон, а з ім — тая апошняя блакада, тое, як мы, ацалелыя, выходзілі пасля блакады з лесу, як натыкаліся на забітых і павешаных нашых людзей — жанчын, старых, дзяцей... «Трапляліся сярод іх людзі, дзядзька Андрэй, але вельмі і вельмі рэдка. А яшчэ радзей абуджалася людское ў тых людзях...» — думаю.

Сусед таксама маўчыць, адкладвае ўбок чаўнок, разблытвае шнурок, потым, беручыся зноў за работу, кажа:

— Ведаеш, Раманавіч, што мой Толік учора адчудзіў? Падыходзіць да мяне і пытаецца: «Табе, тата, на вайне ногі адарвала, праўда?» Праўда, кажу, сынок. Дык ён вазьмі ды скажы: «А ты, татачка, не пайшоў бы на тую вайну ды і ўсё». Што ты скажаш? Ісці на вайну, кажу, трэба было, сынок. Ён зноў: «Чаму?» От, ё-маё. Кажу яму: «Трэба было, каб больш вайны не было, каб табе, сынку, не давялося ісці». Аціхла маё птушанё, прыхінулася да мяне, але бачу — думае аб нечым. І точна, Раманавіч. Бліснуў ён вачанятамі і гэтак хітра кажа: «А мяне ж, тата, яшчэ тады не было!» Разумны ўжо, жэўжык!.. Куды, куды ты лезеш? — закрычаў раптам дзядзька Андрэй.— Табе, табе кажу! Чуеш, Сяргейка?

Зірнуў — каму гэта ён? Аказваецца, на яблыньку, учарэпіўшыся за ніжнія сукі, лезе хлапчанё. Учуўшы дзядзьку Андрэя, жэўжык саскочыў на зямлю, сунуў рукі ў кішэні і, пасвістваючы, павoлі пайшоў да крэсла-гушкалкі.

— Бач ты яго, лета ў сілу не ўвабралася, а ён ужо зялепухамі ласуецца. Жывот сапсуеш,

памаўза! — крыкнуў дзядзька Андрэй.— От жа матка, можа, і бачыць недзе з акна, а, ё-маё, маўчыць. Гэта Грышы Ваўчка, з апошняга пад'езда. Ведаеш — чарнявы такі, з вусікамі, на шчотачнай фабрыцы робіць?

Я не ведаю Грышы Ваўчка. Дзіўна, але за тры гады, што жыву тут, я ведаю зусім нямногіх сваіх суседзяў. А можа так яно і павінна быць? Горад, кажуць, адначасова і згуртоўвае людзей, і раз'ядноўвае. Але ж ці так гэта? Вось жа дзядзька Андрэй, бязногі чалавек, які рэдка калі пакідае сваё куросанне на балконе, каб пасядзець з мужчынамі ў двары, ведае ў доме ўсіх, нават от гэтага падшыванца, сына Грышы Ваўчка, чарнявага, з вусікамі, які робіць на шчотачнай фабрыцы.

— Ну, ты-то можаш і не ведаць яго. Раніцой пойдзеш, увечары прыйдзеш. А я ж тут, ё-маё, ад усходу да захаду...

Я слухаю дзядзьку Андрэя, а сам чамусьці пачынаю думаць пра іншае. Пра тое, што люблю нашу гарадскую ўскраіну. Люблю за тое, што тут шмат прасторы, шмат сонца, паветра і маладой зяляніны. А яшчэ за тое, што людзі, якія жывуць тут,— той жа дзядзька Андрэй, Алік, Франак, нават цётка Вікця — не страцілі, не разгубілі — ні ў гаворцы, ні ў паводзінах, ні ва ўяўленнях — таго, што было вынесена імі з вясковай хаты, з роднага бацькавага кута. Няхай сабе гэта падасца каму смешным і наіўным, але — вельмі ж шчымліва затрымціць душа, калі раптам паплыве з расчыненых насцеж вокнаў недзе на пятым паверсе любая матчына песня; аж страпянешся часам, калі гарадская бабулька прыкрыкне раптам на ўвішнага гарадскога ўнука цюцелька ў цюцельку

так, як крычала калісьці на мяне бабка-нябожчыца: «Угамонішся ты ці не? Дальбог жа злаўлю і крапівою так зжыгаю, што ўжо не сядзеш, дык не сядзеш!..»

— Ты што, не чуеш? — кажа раптам дзядзька Андрэй.— Дык от я і кажу: як пасядзіш тут, ё-маё, цэлы дзень, дык і наслухаешся, і нагамонішся. І што я табе, Раманавіч, хачу сказаць. Часам мяне одум бярэ. Вазьмі вайну. Табе тады колькі было? Гадоў сем-восем? Ну, то ты, хлопец, мала чаго і помніш. А маю жызню, ё-маё, вайна напалам пераламала. З хрустам, Раманавіч, з болем...

Я крыху ведаю лёс дзядзькі Андрэя. Да вайны ён жыў у вёсцы, рабіў у калгасе конюхам. Меў жонку і двое дзяцей. І матка старая з ім жыла. А вярнуўся — нікога не знайшоў. Суседзі расказалі, што ў адзін дзень карнікі ўсіх паклалі. Паўвёскі загінула. Усе, хто не паспеў уцячы ў лес. Каб яшчэ не калецтва, то, можа, і вытрываў бы Андрэй. А так — махнуў на ўсё рукой, запіў. Гадоў дзесяць жыў, не ведаючы, дзе спаў, што з'еў. Зімой ля вакзалаў, ля сталовак аціраўся, летам — ля базараў. Аж пакуль не стрэлася жанчына адна. І маладзейшая за яго, і здаровая, а от сталася так, што прыняла Андрэя да сябе, вымыла, апранула, сказала: «Жыць трэба». Так і жывуць. Траіх дзетак нажылі. Жонка на заводзе робіць, а ён, дзядзька Андрэй, у камбінаце надомнай працы. Пляце сетачкі для дзіцячых ложкаў, авоські, тэнісныя і валейбольныя сеткі... Пра ўсё гэта я чуў ад той жа цёткі Вікці. Можа, што і не так было, хто ведае — дзядзька Андрэй сам гаварыць пра тое не любіць...

— Дык слухай. Я не пра сябе. Цяжка лю-

дзям жылося — не давядзі бог! І ў вайну, і пасля. А от жа не азвярэлі. Чуеш, Раманавіч? У самога каторага гора, але і другому паспагадае, падзеліцца апошнім. А цяпер, здаецца, не тое.

— Што, горшыя сталі?

— Не, я таго не скажу. Людзі розныя былі. І добрыя, і благія. Але от здаецца мне, што мы бытта пачалі забывацца. На гора пачалі забывацца, Раманавіч. На тое, што было, што перажылі. Мяккасці, спагады ў людзей бытта паменела, ці што. Абнадзеіць, паспачуваць чалавеку, слова добрае сказаць — дробязь гэта, а не кожны з нас і на гэта здатны. Яно, бытта ў горадзе гэта і не прынята, людзі з усяго свету пасабіраліся, але ж, ё-маё...

— Вы ж, дзядзька Андрэй, не забыліся...

Сказаў я гэта і пашкадаваў, бо сусед мой нейк схіліўся раптам, быццам яму пільна спатрэбілася ўгледзецца ў толькі што завязаны вузел, потым шумна выдыхнуў паветра і сказаў, не падымаючы галавы.

— Я, хлопец, не забыўся. Не магу забыцца, каб і хацеў. Во,— ён паварушыў сваімі кульцяпкамі,— не даюць забыцца. Ледзь што якое — смыляць, спаць не даюць.

— Даруйце, я не тое хацеў...

— Нічога, што ж тут крыўдаваць,— дзядзька Андрэй зняў з кручка гатовую сетачку, разгарнуў яе, агледзеў, шпурнуў у кашолку. Асноўваючы новую, знячэўку спытаў: — Ты, Раманавіч, з-пад Загорска? Быў я некалі ў вашых мясцінах. У сорак чацвёртым. Як немца гналі. Драпаў фрыц — угнацца не маглі... Помню вёсачку адну. От як цяпер вуліцу бачу, доўгую, дажджамі размытую. Каменняў на вулі-

цы шмат было. А на скрыжаванні, пасярод вёскі, царква. Адна сцяна ад яе ацалела...

У маёй роднай вёсачцы вуліца таксама вечна размывалася дажджамі. І на ёй таксама, нібы свінні, ляжалі вялікія белыя камяні. І царква ў нас таксама была. Пасля вайны ад яе засталася адна толькі сцяна. Яна стаяла доўга, аж пакуль старшыня калгаса не запрасіў аднекуль сапёраў, і тыя нейк пад вечар узарвалі сцяну... Можа пра маю родную Карпілаўку гаворыць дзядзька Андрэй?

— Назвы, хоць забі, не помню. А от саму вёску добра запомніў. Спыніліся мы ў ёй на некалькі хвілін. Якраз каля царквы. Пасаскоквалі з машыны, людзі нас ураз акружылі. Пэўна, усе збегліся, хто на той час дома быў. Плачуць, смяюцца. Апчаперыла мяне бабулька адна, а слова сказаць не можа, слязьмі залівaецца... Ты помніш хаця той час, Раманавіч?

Я спахопліваюся, адказваю:

— Помню, дзядзька Андрэй. Той час я ўжо добра помню.

— Дык от слухай. Адышоўся я крыху ўбок, прысеў на камень пад той царкоўнай сцяной — пераабуцца, бо нешта ў боце муляла...

Я насцярожыўся. Нешта раптам гарачае хлынула пад грудзі, хутчэй затахкала сэрца, а галаву свідравала адно: «Няўжо?»

У той дзень мы выйшлі з гнілога куп'істага лесу на сухі пясчаны Барок да сваіх зімовых зямлянак — блакада скончылася. На старым месцы, сярод чатырох абсмыленых слупкоў, неўзабаве запалала вогнішча.Пасцілку на тыя слупкі не нацягвалі — быў яркі цёплы дзень. Над

вогнішчам у вялікім чорным катле варылася мяса — непадалёк ад зямлянак знайшлі забітую карову. Яна была падстрэлена, відаць, пару дзён назад, бо паспела ўжо засмярдзець, а на разарваным бруху была плойма мух. Але цётка Юстына сказала:

— А што, бабы, можа паспрабуем? Гэта ж не ад хворасці, не падла. Усмажыцца, упрэе, дык і пах той адаб'е.

Цётка Юстына і аднарукі дзядзька Тодар былі над усімі намі начальнікамі. Асабліва цётка Юстына. Яе слухаўся нават дзядзька Тодар. Адмовілася свежаваць тую карову толькі цётка Волька, матка Пецькі Рабатага:

— Не, я ўжо лепш галодная буду, а есці не буду. Не магу, бабачкі. Ванітуе мяне. Паспрабую схадзіць дадому. Можа ў каго хлеба расстараюся, пакуль вы тут будзеце валаводзіцца.

І яна, пакінуўшы Пецьку сярод нас, пайшла ў вёску. Жанчыны ж хуценька ўправіліся з каровай, нарэзалі лепшых кавалкаў, накідалі повен кацёл.

У нас, дзяцей, быў свой занятак. Спачатку мы аблазілі спаленыя зямлянкі, спадзеючыся там што-небудзь знайсці. Пасля памагалі дзядзьку Тодару цягаць яловую кару — ён майстраваў вялікі, адзін на ўсіх, будан, каб можна было ўкрыцца ад дажджу. Але скора нам тое надакучыла, і мы разбрыліся, хто куды.

Я з Толікам Каптуром пайшлі да старога калодзежа, з якога бралі ваду да блакады. Цяпер браць з яго ваду не рашыліся — баяліся, што калодзеж атручаны. Цётка Юстына з маёй маткай выкапалі другі. Месца, дзе капаць, паказаў дзядзька Тодар,— там, дзе канчаўся сос-

нік і пачынаўся ельнік. Калодзеж атрымаўся гэткі ж, як і стары — квадратная яма глыбінёй з метр, і вада ў ім была амаль такая ж, як і ў старым, хоць дзядзька Тодар і спадзяваўся, што тут, бліжэй да грудка, яна будзе лепшая.

Стары калодзеж быў паўнюсенькі — з берагамі. Вада — чорная, бяздонная, з рудымі масляністымі пацёкамі поверху. Па ёй бегалі-мітусіліся чорна-бліскучыя жучкі. Нам вельмі карцела даведацца, атручаны ён ці не. Але як? Толік даўмеўся праверыць гэта на жабе. Ён умудрыўся злавіць вялікую зялёную рапуху і ўкінуў яе ў ваду. Жаба няўклюдна выбралася па другі бераг. Мы зноў спіхнулі яе ў калодзеж — жаба зноў вылезла. Некалькі разоў мы спіхвалі жабу ў ваду. Нарэшце Толік заявіў:

— Ага, я ж казаў, што не атручаны. Жаба во набралася вады, аж раздуло яе, а хоць бы хны. Давай нап'ёмся?

Але піць мы не сталі: і не хацелася, і не было як падступіцца да вады — бераг быў сыры, балоцісты, непрыступны, нельга было не толькі прылегчы, але і апусціцца на калені. А тут яшчэ Толік успомніў, што перад блакадай ён закапаў пад сасной некалькі кавалкаў слюды. Неяк старэйшыя хлопцы хадзілі на Падлужжа, дзе ўпаў фашысцкі самалёт, і прынеслі адтуль шмат розных цацак і слюды. Увечары мы запальвалі кавалкі гэтага гаручага шкла і насіліся з сіненькімі агеньчыкамі па лесе. Таму цяпер, калі Толік успомніў пра свой клад, мы адразу забыліся і на стары калодзеж, і на тоўстую зялёную рапуху. От здорава будзе, калі знойдзем! Нікому не скажам, пакуль не ацямнее. А тады...

Але апаролі мы пясок, пэўна, вакол пяці сосен, ды слюды не знайшлі. Я ўжо злавацца пачаў на Толіка — мусіць, выдумляе ён усё, ніякай слюды ён не хаваў, можа, у яго і зусім яе не было, але Толік бажыўся, што закопваў, і гробся ў пяску яшчэ старанней.

Мы перайшлі да шостай сасны, як раптам пачулі крык. Паднялі галовы — па сцежцы з боку вёскі бегла цётка Волька, бегла, колькі сіл мела, аж матлялася, і крычала:

— Людцы, ратуйцеся! Немцы-ы!

Цётка Юстына таўханула нагой кацёл. Вочапка сарвалася, ён асунуўся на вогнішча і перакуліўся. Вогнішча затрашчала, зашыпела, задыміла густа і смярдзюча...

Апомніўся я ўжо тады, калі бег поруч з маці, якая трымала мяне за руку. Побач бег Толік з маткай, цётка Волька з Пецькам Рабатым, з вялізным хатулём на плячы чвякаў босымі нагамі па гразкай балотнай сцежцы дзядзька Тодар. Беглі ўсе. Беглі туды, адкуль прыйшлі некалькі гадзін назад — туды, дзе па пояс у вадзе пераседжвалі блакаду.

Ці доўга мы беглі, я не памятаю. Памятаю толькі цяжкае дыханне маці (у яе за спіной быў ладнаваты клунак, а на руках трохгадовы Сашка, мой меншы брат), глухое звяканне трох лыжак і дзвюх медных конавак у хатульку, якія я трымаў у руцэ, а яшчэ памятаю, як дзядзька Тодар усё паўтараў на бягу:

— Нам бы, бабы, толькі да пунькі Хвэлькавай... Толькі б да пунькі.. Далей яны не палезуць...

А потым мы зусім нечакана і вельмі ўжо блізка пачулі стрэл. Праз мінуту прагрымеў другі, пасля трэці. Усе пападалі долу, прама

на хлюпатную балотную сцежку. І тады пачулі знаёмы жаночы голас:

— Стойце! Куды вы прэцеся? Стой, такую вашу маць!

А яшчэ праз хвіліну з-за елак выскачыў конь. На кані мы ўбачылі цётку Паліну, жонку камандзіра партызанскага атрада. Перад блакадай атрад пайшоў на поўнач, на злучэнне з іншымі атрадамі (так тлумачыў нашым маткам дзядзька Тодар), а цётка Паліна засталася разам з намі, з бабамі і дзецьмі. Учора ўвечары яна некуды знікла, а от цяпер сядзела перад намі на кані. Валасы ў яе былі раскудлачаны, у руцэ быў пісталет, а рот смяяўся.

— Бабы! Тодар! Адурэлі вы, ці што? Нашы ж прыйшлі! Чуеце, нашы! Чырвоныя ў Карпілаўцы!

Яна ўзмахнула рукой, бабахнула з пісталета — аж спудзіўся, ледзь не ўпаў на калені конь,— закрычала:

— Ура, бабы!

Першай апрытомнела цётка Юстына. Яна паднялася, абцягнула мокрую, усю ў балотнай твані спадніцу, закінула за спіну клунак. Колькі хвілін яна тапталася на сцежцы, пераступаючы з нагі на нагу. А потым шмякнула аб мох клункам, успляснула рукамі і, закрычаўшы нешта незразумелае, кінулася па сцежцы назад. За ёю сарваліся з месца ўсе.

Я вырваў руку з матчынай. Поруч са мной апынуўся Толік. І мы панесліся па сцежцы, распырскваючы твань — адкуль толькі сілы ўзялося. Мы імчаліся і колькі моцы было крычалі:

— Ура! Нашы прыйшлі! Нашы! Ура-а-а!

Беглі мы аж да дарогі, што вяла з лесу ў

вёску — пакуль духу хапіла. Тут мы на хвіліну прыпыніліся — аддыхацца. І тут жа вырашылі, што пойдзем не па дарозе, а па сцежцы, што вілася ўздоўж рэчкі — так будзе бліжэй. А галоўнае — сцежка выходзіла якраз на скрыжаванне, дзе і павінны быць «нашы».

Мы звярнулі на сцежку і зноў пабеглі — праўда, ужо не так шпарка: не хапала дыхання. А тут яшчэ штаны перашкаджалі: калашыны былі мокрыя, цяжкія, каляныя. Перад кладкай, што каля Юркавай лазні, мы зноў прыпыніліся — падкасаць штаны. Толік збочыў са сцежкі пад куст і там згледзеў гняздо, а ў гняздзе птушанят, чацвёра, ужо ў пер'і, на вылёце. Мы, не згаворваючыся, ухапілі па птушаняці і зноў паджгалі да вёскі. Нашто мы іх бралі — не ведаю...

На скрыжаванні сабралася ўся наша Карпілаўка. Мы з Толікам ледзь праціснуліся між спадніц і сукенак наперад. Па вуліцы адна за адной ішлі машыны. Велізарныя, з высачэзнымі бартамі-драбінкамі, з дзвюма восямі ззаду. Куды да іх той палутарцы, якая была да вайны ў нашым калгасе і якую мы з Толікам крышачку помнілі. За машынамі цягнуліся «пушкі» і розныя прычэпы на двух колах. Некаторыя з гэтых прычэпаў былі з круглымі жалезнымі комінамі, з якіх цягнула дымком. Нашаму здзіўленню не было канца: дым на колах! Толькі пасля мы ўжо даведаліся, што гэта былі паходныя салдацкія кухні.

За адной з машын беглі сабакі. Ды каб жа адзін ці два, а то добрых дваццаць. І кожны быў на асобным ланцужку. А сабакі! Такіх мы і не бачылі раней. Як ваўкі: вушы тырчаць, хвост трубою, спіны цёмна-сівыя, а бруха свят-

лейшае. Мы з Толікам аж прабеглі крыху за той машынай...

А людзі нашы як ні пашалелі. Усе махалі рукамі, нешта крычалі, кідалі ў машыну кветкі. Тут жа, узбоч вуліцы, стаялі сталы, а на іх — вёдры з вадою, жбанкі з малаком, яйкі і букеты кветак. Усё гэта было вынесена на вуліцу для байцоў. Але машыны не спыняліся. Толькі час ад часу падымаўся ў кузаве то адзін баец, то другі, перагінаючыся цераз борт, кідаў пад ногі бабам кавалачак мыла, карабок сернікаў, пачку махоркі.

Цётка Юстына і тут была быццам галоўнай. Яна выбягала на дарогу, лезла пад самыя колы машыны, крычала:

— Малачка, хлопчыкі, папіце, халодненькага!

З машын ёй усміхаліся, махалі пілоткамі, адказвалі:

— Спасіба, мамаша, некагда!

У адным з байцоў, што цесненька сядзелі адзін каля аднаго ў кузаве машыны, цётка Юстына «пазнала» раптам свайго Аркадзю. Машына тая ўжо мінала крыжавыя, калі яна кінулася за ёю і нема закрычала:

— Аркадзя-а!

Машына не спынілася, і цётка Юстына бегла за ёй аж да мастка, а потым упала тварам у пясок. Помню, як яе вялі назад жанчыны, трымаючы пад рукі, і маці мая ўгаворвала:

— Супакойся, Юстынка. Не было там твайго Аркадзі. Памылілася ты, прытрызнілася табе. Ці ж я твайго Аркадзю не пазнала б...

Адна з машын звярнула з дарогі да царквы і спынілася. Усе кінуліся туды. Бабы абдымалі байцоў, плакалі, дзеўкі сарамліва совалі ім

кветкі, старэйшыя і смялейшыя чмокалі іх у няголеныя, запыленыя шчокі, дзядзька Тодар падыходзіў да кожнага і моўчкі падаваў кожнаму сваю адзіную левую руку.

Пасля, калі крыху аціхла мітусня першых хвілін сустрэчы, мы ўбачылі, што адзін з байцоў адышоўся ў цень, пад сцяну царквы, прысеў на камень і пачаў разувацца. Мы акружылі яго, моўчкі, не зводзячы вачэй, глядзелі на яго.

Не магу, пэўна, перадаць тое, што адчувалі мы, дзеці, гледзячы на таго байца. Гэта быў ён, адзін з тых, каго мы звалі «нашы» і каго чакалі так, як, пэўна, нікога і ніколі на свеце. Хай толькі прыйдуць нашы!.. З гэтым мы звязвалі ўсё. Перш-наперш яны, вядома, прагоняць немцаў. А пасля... А пасля будзе такое, чаго мы і ўявіць сабе не маглі. Што пачнецца, як яно будзе пасля таго, як прыйдуць нашы, мы, канечне, не ведалі, але былі ўпэўнены: прыйдуць нашы і ў нас будзе ўсё-ўсё, што захочам. Будзе хлеба — многа-многа хлеба, столькі, што пачнеш есці і ніколі яго не з'ясі; будуць штаны — сінія, з кішэнямі і з рамянём; будуць чаравікі — скураныя, чорныя, бліскучыя, са шнуркамі; у мяне і ў Толіка будзе па ножыку-складанчыку — з двума лязамі, з шылам, з касцянымі тронкамі... Го, хай толькі прыйдуць нашы!..

І вось яны прыйшлі, і адзін з іх сядзіць перад намі на камені і разуваецца...

Баец зняў пілотку, запхнуў яе пад рамень, падняўся, прайшоўся босымі нагамі па траве.

— Вы ведаеце, як гэта здорава — ступаць босай нагой па зямлі? Га, жэўжыкі? — сказаў ён, усміхаючыся.

Мы паглядзелі на свае босыя, парэпаныя ногі і таксама ўсміхнуліся. Што ж тут такога — хадзіць босым? Мы во ўжо ад снегу босыя бегаем! Па траве добра гойсаць, мякка, а ў лесе босай назе, дзядзька, і не вельмі здорава: то шышка сухая падаб'ецца, то сучок які ўпорацца — аж прысядзеш...

Не ведаю, ці думаў я так тады, ці гэта падумалася цяпер, праз дваццаць з гакам гадоў. Можа, і не думаў тады нічога такога, бо ніхто з нас не прамовіў ні слова. Зрэшты, мусіць, увогуле не дайшоў да нас сэнс таго, што сказаў баец. Мы проста стаялі вакол і елі яго вачыма. Яго пілотку, зорачку на ёй, бліскучыя цацкі на грудзях — мы тады яшчэ не ведалі, што тыя цацкі завуцца ордэнамі і медалямі. А вось твару байца я не помню. Не ведаю, быў ён чарнявы ці русявы, з вусамі ці без вусоў... Гэтага нічога не помню. Помню толькі, што быў баец, што сядзеў на камені босы, што ногі ў яго былі нязвычна белыя, апрэлыя...

— Дык ты слухай, Раманавіч. Перакруціў я анучы, а заадно і перакусіць вырашыў. Дастаў хлеб, тушонку адкрыў. А вакол мяне — падшыванцы. Абступілі і глядзяць. Насцярожана глядзяць, баязліва. Помню двух. Па гадоў сем-восем. Худзенькія, у штоніках са шлейкамі, мокрыя калашыны падкасаныя да калень. А мурзатыя — страхоцце! Бытта ў балоце выкачаліся. Адно — вачаняты. І ведаеш, Раманавіч, што запомнілася? Гэта да мяне не адразу дайшло... Што галодныя былі тыя вачаняты. От ем і бачу, што і яны кожны мой кавалак адкусаны да рота праводзяць... Ё-маё, думаю: вось вам

і радасць найбольшая ад вызвалення — кавалак хлеба... Я пальцам тым двум паківаў — падыдзіце, ё-маё, бліжэй. Падышлі. Што, кажу, есці хочаце? Маўчаць мае чарцяняты. Адрэзаў я ім па скібцы хлеба. Узялі. І ведаеш, Раманавіч: адразу не накінуліся. Стаяць, маўчаць. Гляджу я на іх, ажно бачу, нешта ў іх у кулачках ёсць. Пакажыце, кажу, што там у вас? Паказваюць. Паверыш, Раманавіч, ці не — па птушаняці. Па птушаняці ляснога канька. Узяў я ў рукі аднаго, сэрцайка так і б'ецца, ледзь не выскачыць. І так я, Раманавіч, расчуліўся, ё-маё. Ліха яго ведае, ад чаго, але — аж сляза нагарнулася... А пасля пытаюся ў іх: «Дзе ўзялі?» Там, кажуць. Дзе гэта там, кажу? А ля кладкі, адказваюць. Навошта ж вы іх, кажу, бралі? Маўчаць мае героі. Потым адзін смялейшы, відаць, кажа: «Вам, дзядзя!» Ах вы, чарцяняты мае, дадумаліся — такі падарунак байцу паднесці! Дзе гняздо, кажу, запомнілі? Запомнілі, кажуць. Дык вось вам, кажу, мой загад: бягом туды, адшукаць гняздо, палажыць птушанят і далажыць. Ясна? Павесялелі чарцяняты. Ясна, кажуць, і з месца сарваліся...

Так... Значыць, то і праўда быў дзядзька Андрэй. Значыць, гэта яму падаваў я тым ліпеньскім днём сорак чацвёртага года птушаня? Значыць, гэта ён даў нам з Толікам па лусце хлеба з тушонкай? Тады мы, канечне, не ведалі, што то была тушонка, мы звалі яе халодным мясам, але ж смаката была — аб'ядзенне. Мы ўтрубілі той хлеб у мінуту, як толькі пабеглі выконваць загад. Няўжо мы былі такія галодныя? Няўжо дзядзька Андрэй пабачыў па на-

шых вачах, што мы хацелі есці? Мы, здаецца, і не глядзелі на той хлеб. Мусіць, памыляецца дзядзька Андрэй. А астатняе — усё праўда. Я таксама памятаю, як ён хадзіў босы па траве, і як выняў з брызентавай торбы паўбуханачкі хлеба (такога хлеба мы і не бачылі раней — быццам паўцаглінкі), і як ножыкам-складанчыкам адкрываў бляшанку з той смачнай тушонкай, і як распытваў нас, дзе мы ўзялі тых птушанят, і як загадаў аднесці іх назад, пакласці ў гняздо...

Дабеглі мы тады да Юркавай лазні, перайшлі па кладцы на другі бок рэчкі, а дзе той куст — не ведаем. Адзін абшасталі — няма, другі, трэці — таксама нідзе.

— Можа адцураліся? — выказаў я здагадку.— Дзядзька ж Тодар казаў, што калі зачэпіш яйкі, то птушка таго гнязда адцураецца. Помніш?

— Адцураецца, адцураецца! — Толік залаваў на мяне.— То ж птушаняты, а не яйкі. Ад птушанят не адцураюцца.

— Дык, можа, яны астатніх птушанят звялі?

— Дурань ты! Ну, хай птушанят звялі, а гняздо куды падзелася?

Ну і праўда дурань! Гнязда ж птушкі з сабой не маглі ўзяць.

Мы зноў пачалі шукаць. І трэба ж — знайшлі яго ў кусце каля самай-саменькай кладкі. У гняздзе сядзелі і астатнія птушаняты. Мы пасадзілі да іх сваіх двух і — галопам у вёску: далажыць, што заданне выканана.

Але на крыжавых ужо нікога не было. Толькі на пяску засталіся сляды машын ды ў паветры яшчэ стаяў пах перапаленага бензіну.

4 Зак. 1585

Помню яшчэ, што, калі я прыйшоў дадому, мне папала ад маці: яна хапілася, што мяне нідзе няма, і спалохалася — ці не ўмудрыліся мы з Толікам убіцца ў машыну і паехаць з салдатамі...

— От і ўсё, Раманавіч. Больш я нічога не бачыў. Праз некалькі хвілін мы пайшлі далей. А жэўжыкі і вёсачка тая засталіся ў памяці. Дай ты веры — птушанят салдату прынеслі, га, Раманавіч? Жэўжыка аднаго як цяпер помню. Дужа ж на майго Алёшку змахваў. Не на гэтага, на таго Алёшку — першага майго таксама Алёшкам звалі. Канапаценькі такі ж, рыжанькі, і шчэрбіна наперадзе... Недзе ж, пэўна, жывуць птушаняты. Раз выжылі, дачакаліся нашых, дык жывуць, канечне. А ці помняць салдата таго, што сядзеў на камені пад сцяной царквы, і ці палажылі ў гняздо птушанят ляснога канька? Як думаеш, Раманавіч?

— Помняць, дзядзька Андрэй. Канечне, помняць. І птушанят на месца аднеслі. Толькі...

А болей я нічога не сказаў, хоць, можа, і трэба было нешта сказаць. Але — што? Што то была мая вёска і што адзін з тых мурзатых, галодных падшыванцаў — вось ён, перад ім? Што Толік — канапаты, рыжы, са шчэрбінай наперадзе, Толік Каптур, мой сябрук дзіцячых ваенных гадоў, Толік, які нагадаў дзядзьку Андрэю яго Алёшку, таго Алёшку, ад першай жонкі,— што ён таксама стаў ахвярай вайны, падарваўшыся тым жа летам сорак чацвёртага на міне?

Сказаць пра гэта я чамусьці не рашыўся... Мо калі іншым разам...

Дзядзьку Андрэя жонка паклікала снедаць. Ён на руках перанёс сваё грузнае цела цераз парожак і знік у пакоі. Я застаўся на балконе — дасмактаць цыгарэту.

Двор ажываў. Унізе, пада мной, занялі ўжо сваё звычнае месца — на сонечнай лаўцы — бабулі-пенсіянеркі, маладзіца з чацвёртага пад'езда выкаціла ў садок і паставіла ў засені яблыні дзіцячую каляску, прыкрыўшы яе зіхатліва-белай карункавай накідкай — хай спіць малое, хай дыхае свежым ранішнім паветрам...

Ну, а мой сон? Меў ён якое-небудзь дачыненне да таго, што пачуў раніцою ад дзядзькі Андрэя? Не ведаю. Ведаю толькі адно: тое будзе прыходзіць у мае сны неаднойчы...

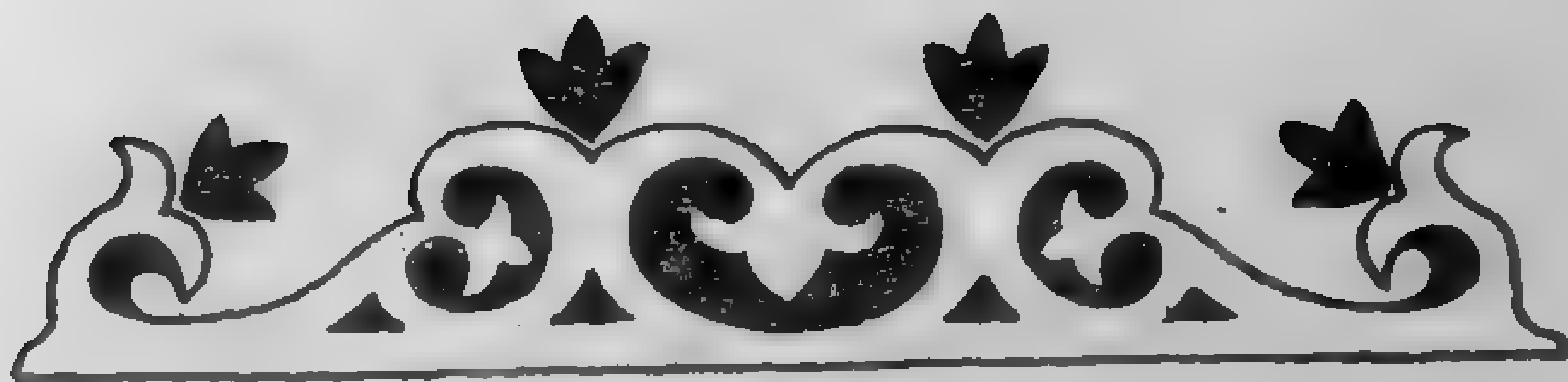

НА ЗАХОДЗЕ СОНЦА

Трываць больш Сцяпан не мог: ехаў да сына. З таго дня, калі ўведаў ён, што прыязджаў сын у вёску, але спыніўся з машынай каля цёткі Альжбеты, а да яго, у бацькаву хату, нават не зайшоў, не пакідае Сцяпана пачуццё крыўды. Як абарвалася, заныла нешта ў грудзях у той дзень, так і сёння ные, спакою не дае. Як жа гэта так, каб сын, адзіны ўжо цяпер сын, выракся, адцураўся бацькі? Ну, тады, па першым часе, пад гарачую руку мог і выкінуць такое — не зайсці ў бацькаву хату. Пэўна ж і Альжбета напляла ў вушы, нагаварыла. Але ж колькі часу прайшло, а ён і вачэй не паказвае. Дзе там — нават пісьма не прыслаў.

«Каб жа яшчэ не людзі... Хіба ж я сляпы ці глухі! Яны ж усе мае костачкі паспелі перамыць. Хіба ж я не ведаю, што яны кажуць, згледзеўшы мяне на вуліцы? Пры мне толькі ацікаюць, быццам я маленькі ці дурны. Каб жа яшчэ дачка, дык хоць меней крыўдна было б.

Яны ж вечна за матку стаяць. А ён жа сын, мужчына ўжо, сам сына мае. Няўжо ж не разумее...»

І доўга думаў Сцяпан, чаму так сталася, калі прагледзеў тое, што сын адышоў ад яго, перастаў разумець і цяпер так балюча крыўдзіць бацьку.

Яшчэ балючай было Анюце. Хоць і не абмовіўся з ёю Сцяпан ні словам пра сына, хоць і не ўспомніў ні разу, сама бачыць і разумее, усё пра адно неадступна думае. Не так па сабе душа баліць, як па Сцяпану. Колькі разоў парывалася распытацца ў яго, супакоіць, суцешыць, а чым? Не знаходзілася ў яе такіх слоў. Ды што яна магла сказаць яму? Хіба ж не сама вінавата ў тым, што пакутуе Сцяпан і яна разам з ім, што ні ён, ні яна на вуліцу не могуць выйсці, з людзьмі пасядзець? Сама ж на свае вушы чула на трэці дзень, як прыйшла сюды,— Манька Тромпелева на сваім агародзе гаварыла цераз плот суседцы, Міхаліне Івашынай: «Няма ў бабы ні сумлення, ні сораму. Другая б хоць пад старасць супакоілася, а гэта як змаладу круцілася, так і цяпер. На чужое гора паквапілася...» Гэта пра яе, Анюту. Ляжала яна тады ў разорцы між градамі і горка плакала, як па нябожчыцы, па сабе галасіла: «А бабачкі ж вы мае, а не хацелі б вы майго гэтага шчасцейка. А я ж увесь век мучаюся, слёзы праліваю. А ні з кім жа я не круцілася. Згубіў ён маё жыццейка змаладу і да старасці. А каб жа вы ведалі, колькі я папраклінала той дзянёк, калі сустрэла яго і палюбіла. А навошта ж ён на маю бедную галовачку нарваўся! Ссівелі абое, а шчасцейка не мелі і не маем, спачыну няма...»

Дык што ж яна магла сказаць Сцяпану, чым даць рады?! Хіба самой толькі паехаць да Андрэя, у ногі пакланіцца, сказаць, што напрасліну людзі гавораць, што ні ў чым яна перад ім і перад маці яго не правінілася, што не адбівала яна Сцяпана ад жонкі і дзяцей, што каб жа захацела, дык і адбіла б, што пайшоў бы Сцяпан за ёю, як на вяровачцы...

І не сцярпела Анюта, вырваліся ў яе тыя словы:

— Сёння зноў прыязджаў... Узяў у Альжбеты колькі мяшкоў бульбы і капусты...

Не данёс Сцяпан тады лыжкі да рота. Зірнуў на яе няўцямна, быццам толькі цяпер дайшло да яго, што і яна аб тым жа. Нічога не сказаў. Паклаў лыжку і пасунуўся з-за стала, на двор выйшаў.

Тады, мусіць, і зразумеў Сцяпан, што не хопіць у яго сілы болей зацята маўчаць, што некалі прарвецца ў ім лютая злосць. І надумаўся паехаць да сына, расказаць яму ўсё, пагаварыць па-мужчынску...

Ехаў Сцяпан і думаў над тым, што скажа сыну, думаў аб сваім жыцці, аб пражытых гадах. Прыгадваліся не ўсе яны — думкі круціліся вакол апошніх трыццаці. Успаміны пачыналіся з таго часу, калі быў маладым хлопцам, з тае вясны, а дакладней — з пачатку лета, калі паехаў разам з іншымі хлопцамі падводчыкам за кіламетраў дванаццаць ад роднай вёскі, пад самую былую граніцу з Польшчай. Будавалі тады па граніцы ўмацаванні, і з'язджаліся туды падводчыкі пясок вазіць з усіх навакольных вёсак, у большасці маладыя, нежанатыя хлопцы. Кватаравалі па хатах у прыгранічнай вёсцы Мышкавічы.

Два тыдні прабыў тады Сцяпан на пастоі ў тых Мышкавічах. Днём вазіў пясок з кар'ера, а вечарамі разам з хлопцамі хадзіў на вясковыя пагулянкі. І прыглянулася яму ў тых Мышкавічах маладзенькая Анютка — смуглявая, чарнявая, нібы і не наская. Было тады дзяўчыне гадоў якіх семнаццаць-васемнаццаць. Прымеціў яе Сцяпан на кар'еры — насыпалі пясок на падводы дзяўчаты. Убачыў, і паланіла яна хлапечае сэрца. Толькі да таго гурту дзяўчат, дзе была Анюта, стараўся падагнаць свайго Уюна. А пасля быццам незнарок з'яўляўся каля дзяўчыны, браў з яе тонкіх рук рыдлёўку і, не разгінаючыся, шураваў пясок, аж пакуль дзяўчаты не спраўлялі рогат, бо той пясок сыпаўся ўжо цераз бакавыя дошкі. І на пагулянках таксама стараўся быць бліжэй да Анюты. У танцах быў не дужа спрытны, і не так ужо і часта адважваўся запрашаць Анюту ў круг. Найбольш падладжваўся прытрымаць яе пад канец танцаў, каб не напрошваліся ў праважатыя іншыя ўхажоры — падводчыкі, маладыя афіцэрыкі-пагранічнікі ды фанабэрыстыя звыштэрміноўшчыкі.

Заўважыла і Анюта Сцяпана — невысокага, але моцна збітага, падцягнутага, з багатай шапкай жытнёвых валасоў. Толькі не падабалася маладзенькай Анюце, што залішне маўклівы, сарамяжы Сцяпан, але растлумачыла ёй старэйшая сяброўка, што маўчанне ягонае — ад кахання, што раз маўчыць, то, значыць, закахаўся ў яе хлопец. Пасля сама Анюта расказала пра гэта Сцяпану.

Прамільгнулі тыя два тыдні, і ехаў Сцяпан дадому і радаваўся, што паслухаўся бацькі і паехаў у Мышкавічы — а то ж спачатку быў за-

ўпарціўся, аднекваўся. А вось вяртаецца і аж спяваць хочацца, хоць і не ўмееў, хоць і не спяваў нават пасля чаркі гарэлкі.

Было тады Сцяпану ўжо дваццаць пяць, і наважыўся прасіць бацьку, каб паслаў сватоў у Мышкавічы. Але калі пачуў бацька пра тое, дык не ўзрадаваўся, хоць раней і падганяў сына — прыводзь, маўляў, маладзіцу ў хату, цяжка старой маці з гаспадаркай. А тут змоўк бацька, на сына нават не глянуў, быццам той і не гаварыў нічога.

Толькі пасля, круцячы тоўстую, як палліска, цыгарку, сказаў:

— Ведаю я тую Анюту мышкавіцкую. Бацьку Ігнасём завуць. Некалі разам акопы капалі... Галота беспрасветная. А табе жыццё трэба жыць, а не гулі-булі спраўляць... Нагледзеў я табе, сын, дома дзеўку. Не бяда, што тварам не дужа выйшла, затое спакойная, не круцёлка. Розум у галаве, а не вецер. І цягавітая, рабацяшчая. Не тое, што Ігнасёва жаробка... Вось да яе, сын, і сватоў пашлём.

Спрабаваў Сцяпан пярэчыць бацьку, ды дзе там: той і слухаць не хацеў. «Каб жа на гэты час, дык хіба ж пагадзіўся б? Мой жа во ў мяне не спытаў нават...» А тады вымушаны быў Сцяпан пагадзіцца з бацькам. Не пагадзіся — дзе жыць будзеш? У Анюты малых поўная хата. Ды і якая там хата — трухля адна. А тут яшчэ і маці тое ж, што і бацька, і цёткі...

І ажаніўся неўзабаве Сцяпан з Веркай Папковай. Гаварылі тады людзі не столькі аб маладой, колькі аб яе пасагу: прывяла яна ў двор да Сцяпана карову і дзвюх авечак, прывезла ў хату гару падушак, а галоўнае — старабытную, ручной работы шафу з вытачанымі ножка-

мі і анёламі наверсе, пафарбаваную чырвонай лакавай фарбай.

Не гарнулася Сцяпанава душа да маладой жонкі, усё ўспамінаў чарнавокую і чарнакосую Анюту. Але нарадзілася дачка, Сонька, пасля сын, Воўка, і неяк ацiхла тое ў душы. Дзецi не вінаватыя, трэба нейк жыць. Паспакайнеў, ацiх Сцяпан, нiбы памажнеў. Пакрысе i на жонку, Верку, пачаў глядзець ласкавейшым вокам.

Калгас iх па тым часе мала чым мог пахвалiцца. Даводзiлася Сцяпану i Верцы, каб звесцi канцы з канцамi, шчыраваць i ў полi, i дома. Але ўсё роўна не вельмi хлебна было ў хаце. I нейк даўмеўся Сцяпан падацца на лёгкi хлеб — уладкаваўся нарыхтоўшчыкам. Ахрысцiлi яго хутка людзi Анучнiкам, бо ездзiў па раёне i збiраў-скупляў у вясковых кабет анучы, старыя галёшы, валёнкi, косцi. З конiкам сваiм дападаў аж у самыя далёкiя вёскi.

Дапяў i ў Мышкавiчы, дзе некалi вазiў з кар'ера пясок i напаткаў Анюту. Ехаў туды, i яшчэ па дарозе пачало сэрца трывожыцца — успомнiлася, прыгадалася ўсё тое, што было там колькi гадоў назад. I захацелася ўбачыць Анюту, проста так зiрнуць на яе, бо ведаў, што яна таксама выйшла замуж, ведаў таксама, што чалавек яе прыстойны, ходзiць у сельсавецкiм начальстве. А ўбачыў i адчуў, што зноў узбунтавалася ў iм кроў, хлынула да галавы. I ўзрадаваўся Сцяпан чамусьцi, калi адчуў, што не мiнулася тое, не забылася, што i цяпер Анюта — даражэйшы для яго чалавек, узрадаваўся i спалохаўся.

Трэба ж было яму спынiцца якраз перад яе хатай — перад новым смалiстым дамком з трыма вокнамi на вулiцу. Хацеў каня напаiць —

студня была пры хаце. Толькі выцягнуў вядро, зняў яго з вочапа, аж тут і падыходзіць да студні Анюта. Можа, і знарок выйшла, можа, убачыла яго праз акно, бо ішла насцярожаная, уся пунсовая. Убачыў яе Сцяпан і ледзь вядро з рук не выпусціў. Урэшце перадыхнуў:

— Анютка?..

А яна таксама глядзіць на яго і слова вымавіць не можа.

— Колькі ж гэта гадоў не бачыліся? Пяць, мабыць. Ну, як ты?

— Так... А ты?

— Ды вось бачыш, езджу... Анучнік. Пэўна ж, чула? А як ты? Што ты?

— Жыву, Сцяпанка. Дачка ў мяне расце.

— А ў мяне двое — сын і дачка.— І не ўтрымаўся: — Як жа гэта мы, Анютка, га?

— Ніяк, Сцяпанка. Так трэба было, відаць.

— Я вінаваты, я ведаю, я вінаваты...

Цяпер і ўспомніць не можа Сцяпан, аб чым яны каля студні гаварылі яшчэ. Мусіць, ні аб чым, проста так пастаялі, адно на адно паглядзелі. Але перавярнула тая сустрэча Сцяпанава нутро. Па тыдню, па два дадому не прыязджаў. А людзі хутка разнеслі: прападае Анучнік у Мышкавічах, каля старшыніхі круціцца, маладое ўспомніў. Дайшло тое да жонкі і ўсчалася ў хаце сварка:

— Дзяцей хоць бы пасаромеўся, людзей! На вуліцу нельга выйсці! І зусім не прыязджай, валацуга! На парог не пушчу! Ідзі да тае сучкі, калі яна табе вочы засляпіла...

Сцяпан не агрызаўся на гэтыя жончыны кляцьбы і крыкі. Што ёй, дурной бабе, давядзеш: «І нічога ж у нас з Анютай не было. У мяне сям'я была і ў яе... Чаго ездзіў туды,

сам не ведаў; а ўсё ж ездзіў, не мог не ездзіць. Каб жа не бачыў, што і яна да мяне горнецца. А то сустрэнемся — уся свіціцца, нібы ёй ранейшых семнаццаць гадоў... Мужык яе таксама даведаўся, і ёй не соладка даводзілася, а ўсё роўна ж хоць крадком выходзіла сустрэцца...»

А праз год неўспадзеўкі загінуў Анюцін мужык. У разводдзе праваліўся з канём пад лёд. От тады і зачаплілася ў Сцяпанавай душы надзея. Сам спалохаўся гэтай надзеі, але ўсё роўна недзе ў глыбіні душы песціў яе. Колькі разоў хацелася яму кінуць-рынуць усё, сысці з дому, да Анюты. Ды астуджвала гэтыя ягоныя парыванні сама Анюта. «Не, Сцяпанка, сіротамі дзяцей рабіць — ніхто нам гэтага не даруе. Не будзем мы з гэтага шчасця мець». І аж плакаў Сцяпан, кляўся, што дзяцей не кіне, як зможа — памагаць будзе, але Анюта ні блізка. І за гэта яшчэ больш люба была яму яна, і яшчэ больш балела ў яго душа...

Перад самаю вайною нарадзіўся ў яго яшчэ адзін сын — Андрэй. Не дужа і хацеў яго Сцяпан, але так ужо атрымалася. А жонка была рада. Усё спадзявалася, што цяпер, нарэшце, адумаецца Сцяпан, што можа малое прывяжа яго да дому, выб'е з галавы тую дурноту.

І ці то таму, што людзі перасталі звягаць пра іх, ці мо Верка махнула на тое рукой, змірылася са сваім лёсам, але ў хаце нейк сапраўды пацішэла...

Вайну Сцяпан прайшоў шчасліва. Дзе толькі ні быў, у якія перакруткі ні трапляў — быў і ў акружэнні, і пад Масквой, пад канец вайны апынуўся аж у Аўстрыі,— а вярнуўся дадому жывы і здаровы, без адзінай прыкметнай драпіны, вярнуўся адзін з тых васемнаццаці

мужчын, што пайшлі разам з ім. Забыліся, аціхлі за гады ранейшыя крыўды ў душы Веркі, дзеці падраслі, нават апошняму, Андрэйку, пара ў школу ісці, а тут і Сцяпан вярнуўся — можна было жыць.

Сцяпан у калгас не пайшоў. Хоць і дужа патрэбны былі яго рукі ў роднай вёсцы — засталося такіх здараўцоў, лічы, двое-трое,— падаўся зноў у тыя ж нарыхтоўшчыкі. Прыдбалі яму трафейнага, старога і аднавокага каня, і Сцяпан зноў пачаў сваё цыганскае жыццё па дарогах раёна. Па тым часе гэта было зусім няблага: як-ніяк, конь у руках. А колькі тых коней тады было! Калі каму агарод пасадзіць, палку дроў прывезці — ішлі да Сцяпана, ішлі ж, вядома, не з пустымі рукамі. На Верчыным стале часта перападала і дармавая скварка, і сёе-тое да скваркі. Можа, і гэта супакойвала Верку, можа, і гады зрабілі сваё, а толькі калі дайшло да яе, што Сцяпан нібыта зноў знюхаўся з Анютай, не дужа блізка ўспрыняла гэту чутку да сэрца. «Ліха з ёй, з круцёлкай той. Што ж мне — на старасці гадоў у бойку кідацца? Не маладзёнак я, дзякуй богу... А валацуга мой паваланочыцца, а нідзе не дзенецца, дадому прыпаўзе...»

Так і ішлі гады. Можа б, і жыццё сваё зжылі Сцяпан з Веркай, калі б не насланнё, што звалілася на іх хату, на іх сям'ю. Гады тры назад захварэў старэйшы сын Воўка. Занядужаў хлопец, а што за хвароба да яго прыстала — розуму не дабраць. Аслабеў, на вачах чэзне. Не маглі даць рады той хваробе ў раённай бальніцы, вазіў хлопца Сцяпан і ў горад, а на папраўку ўсё роўна не ішло. Марнеў сын увачавідкі — нібы той лісток на бярозе, прыхоплены прымаразкам. І па тым, што не дужа

абнадзейвалі Сцяпана ўрачы, зразумеў ён, што з сынам бяда. Працягнуў сын сапраўды нядоўга — згас, быццам свечка. Дачуўся Сцяпан толькі пасля сынавай смерці, што хвароба ягоная белакроўем называлася, не сказаў жонцы...

А праз паўгода якога захварэла Сонька. Колькі ні галасіла Верка, колькі ні папавазіў Сцяпан дачку па бальніцах — не памагло: працііўкала колькі месяцаў Сонька і згасла. Побач з магілай сына вырас яшчэ адзін жоўты пагорачак...

Здаў за той год Сцяпан, азыз, ссівеў: хоць і не ладзіў з жонкай, а дзяцей любіў, шкадаваў. А Верка дык і зусім змарнела, учарнела ўся. Сноўдалася па хаце, як здань, у чым душа трымалася — немаведама, месца сабе не знаходзіла. Сцяпан хоць на тыдзень-другі з'язджаў з дому, на людзях бываў, а яна і на вуліцу не выходзіла. Андрэй к таму часу ў горадзе ўладкаваўся, меў сына і жонку. Нядоўга жанчына памэнчылася: казалі людзі, што звяла яе ў магілу скруха, ссушыла яе, выпіла з яе кроў, як п'яўка. Толькі Сцяпан ведаў, што і ў Веркі было тое ж страшнае, невылечнае — белакроўе...

Кінуў тады Сцяпан сваю цыганскую работу, тунькаўся ля гаспадаркі. Клікаў яго да сябе сын, Андрэй, але Сцяпан адмовіўся, пашкадаваў прадаваць хату — новая, нядаўна збудаваў, сілы і сродкі ўклаў, з крэдытам нават не паспеў разлічыцца. Нават гаспадаркі — карову, свінчо — не рашаў, усё нечага чакаў, на нешта спадзяваўся, быццам не верыў, што застаўся ў хаце адзін. Добра яшчэ, што хоць Альжбета часам падыдзе — карову падоіць, свінні прыгатуе. З сына малая помач: прыскочыць у суботу, а ў нядзелю — назад, на працу спяшаецца. І так

добра, што шафёр — хоць зрэдку мог да бацькі падскочыць. Маўчалі яны болей, сын і бацька. Не мог Андрэй даравадь яму, што крыўдзіў маці. Праўда, у горы тая крыўда, можа, і забылася крыху, але ж і блізкасці паміж імі не магло ўзнікнуць за колькі дзён ці тыдняў. Сцяпана дык быццам адштурхоўвала ад сына боязь: каб жа і да яго, апошняга, не прыстала тое насланнё, што звяло сям'ю ў магілу...

Пасля пахавання маці пагаварылі былі яны крыху. Пытаў сын, як бацька жыць збіраецца, угаворваў махнуць рукой на хату і гаспадарку, ехаць да яго, у горад. Але бацька кінуў тады:

— Як-небудзь, сынок, будзе. Паглядзім, пабачым, як кажуць...

А цётка Альжбета супакоіла Андрэя пасвойму:

— Чаго ты хвалюешся? Сучку тую прывязе, вось пабачыш...— Не любіла яна Сцяпана, не магла даравадь, што крыўдзіў сястру, сказала тое і загаласіла: — А сястрычка ж мая, а табе ж пры жыцці спакою не было, дык жа і цяпер не дасць спачыць лёгенька...

Мінуў месяц. Справіў Сцяпан па жонцы сарачыны. А пасля іх, людзі кажуць, можна і другую ў хату прыводзіць. І сталася ж якраз так, як прыгаворвала Альжбета: прывёз Сцяпан Анюту. Тая таксама жыла адна, дачка, адзіная, замуж выйшла. Хаты Анюта не прадавала: «Можа дачка калі на лета прыедзе, будзе дзе спыніцца. У нас жа адпачыць ёсць дзе — лес і рэчка пад бокам». Прадала толькі сёе-тое з рэчаў, мэблю, свінчо ды курэй. Букетку, карову-першацёлку, прывяла з сабой: Сцяпанаву, старую, вырашылі збыць.

Прывёз Сцяпан новую гаспадыню надвячор-

кам. Праз хвіліну якую ўся вёска толькі пра тое і гаварыла: «Гэта ж трэба, маладосць успомніў...» А Альжбета захлыналася, крычала на ўсю вуліцу:

— Жонку ў яму, а сам на другую гляну... Хіба ж гэта чалавек, хіба ж гэта сем'янін? Людцы добрыя, колькі мая сястра папакутавала за тым злыднем, без пары ў магілу сышла... Хоць бы сына пасароме́ўся, людзей пастыдзіўся! Дурны будзе Андрэй, калі да такога бацькі паедзе!..

Андрэй і не прыязджаў. Мінуў месяц, другі, трэці, а ён не прыязджаў. Нейк быў прыскочыў у вёску, але спыніўся каля цётчынай хаты, ускінуў на машыну колькі мяшкоў бульбы і паехаў назад. Пасля быў яшчэ некалькі разоў такім жа наскокам, але да бацькі не заходзіў. І агарнула Сцяпанаву душу крыўда і роспач: «Адцураўся сын, выракся... Гэта Альжбета так яго навучыла, змяя падкалодная... Гэта ж трэба — прыедзе, а да бацькі і воч не пакажа...»

Вось і выбраўся Сцяпан у горад, пагаварыць з сынам. «Раскажу яму ўсё. Не маленькі, павінен зразумець...» Ехаў і прыгадваў сваё жыццё, думаў над тым, што скажа сыну...

* * *

На яго званок дзверы адчыніў сын. Зірнуў Сцяпан на яго і быццам падалося яму, што разгублены, збянтэжаны Андрэй. А можа, сапраўды, толькі падалося так Сцяпану, бо ў прыхожай стаяў прыцемак. Пакуль распранаўся, выйшла з пакоя нявестка з сынам, са Сцяпанавым унукам, таксама Андрэем. Адчуваў Сцяпан

нейкую нялоўкасць, і таму асабліва ўзрадаваўся ўнуку, падаўся да яго:

— Ого, які ты вырас! Не пазнаў бы дзед, каб у двары сустрэў. Ну, ідзі сюды, рыштант, хваліся, як жывеш. Чытаць ужо ўмееш? Ага, літары ведаеш. Ого, дык ты ўжо зусім вялікі! Ну, а дзеда помніш? Помніш, як ты ў вёску прыязджаў ды ўсё хацеў у той лужыне, што ля крыніцы, пакупацца, а дзед табе дубцом гразіў, помніш?

Пакуль гаварыў Сцяпан так з унукам, спусціўся Андрэй у магазін, паўлітэрку прынёс. Селі абедаць. Маўчалі сын з бацькам, не рашаліся пачынаць гаворкі. Моўчкі глынулі па чарцы, моўчкі пачалі жаваць.

— Ну, што там у вёсцы новага, тата?

— А што там будзе новага? Гэта ж у вас, у горадзе, усе навіны. І газеты ад вас прыходзяць, і радыё прыбягае. А ў нас што? Жывём... Толькі адкасіліся — жніво прыспела. Бабы на моркаўцы замучыліся. Аж восем гектараў морквы пасеялі. Ніколі не сеялі, а тут аж столькі. Машына машынай, але і рукі бабскія пахадзілі ўдосталь. Вырасла, халера. Як турнэпс...

— А што там казалі пра Воўку Валодзевага? Быццам жаніўся, хату стаўляе?

— Ну, то ж узяў з пасёлка Русенькую, у якой маці летась памерла. Перавёз яе хату, подруб паклаў ужо. Ставіць каля Раманоўскіх. Яно і някепска. Выгода — выган побач. Ці табе парасё выскачыць, ці куры... І лес... Зімой, праўда, не так прыступна — завейна, на канцы вёскі, ведама... А летам — ого!

Так гаварылі яны, гаварылі больш удваіх. Нявестка не дужа падтрымлівала іх гаворку. Пасля яна і зусім пакінула іх — пайшла не то

на працу, не то ў магазін. Застаўся Сцяпан адзін на адзін з сынам і рашыўся пачаць пра тое, за чым прыехаў. Шклянка гарэлкі памагла рашыцца, язык развязала. Зірнуў ён на сына:

— Дык чаму ж так, сынок? Няўжо бацькава хата горшая за цётчыну?

— Пры чым тут цётчына?

— Дык чаму ж?

— Ты ж ведаеш, тата. І не будзем пра гэта...

— Што ж я, сынок, ведаю? Чым я табе не дагадзіў, што на ўсё сяло мяне абняславіў? Бацькі роднага выракся!

— Ніхто нікога не выракаўся, тата. А не магу я, пакуль...

— Я ведаю, гэта цётка табе ў вушы набыліла! Дык ці ж ты сам розуму не маеш? Ці ж ты маленькі?

— Нічога мне цётка не набыліла, тата. Сам бачыў і бачу, сам разумею. І ты разумееш... Хіба табе самому не сорамна? Мамінай смерці чакаў?

— Што ты кажаш, сын, апамятайся! Дурныя людзі плявузгаюць, дык і ты паверыў?

— Што ты ўсё на людзей, на цётку? Каб не праўда, дык і людзі б не гаварылі... Ды ліха з імі, з людзьмі. Што мне да іх? А не магу я ў хату заходзіць, калі яна там... Не магу! Мама ўсё жыццё з-за яе мучылася, а цяпер... Што, я павінен мамай яе называць?! — задрыжаў сынаў голас, вось-вось сарвецца, але не сарваўся: — Даруй, тата, і не крыўдуй, не магу...

Больш яны адзін аднаму і не сказалі нічога. Бачыў Сцяпан, што не пераканае сына, што не пойдзе ён насуперак сабе, злуйся тут не злуйся, а не дасі рады, не ўгаворыш.

Пераначаваў ён у сына, раніцою пахадзіў крыху па крамах, сёе-тое купіў — ды і на станцыю...

* * *

Ні аб чым не пытала Анюта. Ведала, калі б што — сам бы сказаў. А раз прыехаў, маўчыць, дык аб чым тут пытацца? Убачыла толькі, што яшчэ больш пазмрачнеў Сцяпан. І ўвечары, кладучыся спаць, усхліпнула:

— Паеду я, Сцяпанка, адсюль. Не магу больш...

Упершыню аж вызверыўся на яе Сцяпан:

— Змоўчы! І ты яшчэ...

Моцна стукнуў дзвярыма.

Вярнуўся маўклівы, прыціхлы, быццам спакойны. Распрануўся і моўчкі лёг.

Раніцою, ледзь свет, пайшоў на балота — гарох касіць. Такі вымахаў, што касілка не брала, зубы заядала. Касіць такога мядзведзя і ўдзень можна, па нізе ўсё роўна расяны. Захапіў Сцяпан з сабой полудзень, каб на дарогу лішне не перабівацца, і пайшоў.

А калі вярнуўся перад вечарам дадому, не застаў Анюты. Зайшоў у хату, быццам нічога не прыкмеціў, а адчуў — няма Анюты. Кінуўся да брыгадзіра:

— Ляксей, Анюта была ў цябе?

— Была. Каня прасіла.

— Даў?

— Юлік павёз.

Прыбег Сцяпан у хату і тут толькі заўважыў — бялее на стале паперка. Прачытаў: «Не злуйся, Сцяпанка. Паехала я дахаты. Не мелі мы шчасця змоладу, не будзем мець і цяпер.

Не суджана, відаць. Не злуйся, Сцяпанка. Анюта».

Ашчаперыў Сцяпан галаву, апусціўся на лаву...

Пасля пачуў, быццам зарыкалі на вуліцы каровы. Схамянуўся: гэта ж з поля гоняць, трэба Букетку загнаць. Выйшаў на ганак, але Букеткі ў двары не было. Памкнуўся быў за весніцы, на вуліцу выглянуць, ды апомніўся: не прыйдзе сёння Букетка з поля, забрала яе з сабой Анюта. Прывяла і павяла...

Сцяпан апусціўся на ганак. Сядзеў і глядзеў, як над Краснай горкай заходзіла сонца. Было яно вялізнае і зыркае. Рыжавогненны шар паляжаў хвілінку на вяршалінках хмызоў, а пасля быццам сарваўся і ўвачавідкі пачаў апускацца, распырскваючы па небе яркае полымя. Вось ужо менш палавіны таго шара над Краснай горкай. Пасля застаўся маленькі акрайчык. Нарэшце і ён прапаў. Толькі неба яшчэ доўга палала — шырока і ярка.

Сцяпан сядзеў аж да той пары, пакуль і ад таго полымя засталася над Краснай горкай толькі вузенечкая светлая палоска. Тады ён падняўся, уздыхнуў і падаўся ў хату.

СЛАБОДСКІ ПАРЛАМЕНТ

З вясковых занатовак

Сяджу на лаўцы ля матчынай хаты. Вечарэе. Сонца ўжо недзе за Каралёвай пуняй. Праз усю вуліцу працягнуліся доўгія цені. На другім баку толькі сям-там святлеюць лапінкі паркана ды ў сонцы яшчэ Зосін клён і Папковы ліпы-спарышы. Гарачыня апала — над вухам звініць першы камар...

Такою парою — на заходзе сонца — ёсць хвіліны адхлання і вясковай жанчыне...

Прарыпяць варотцы, і на вуліцу выйдзе суседка — цётка Ганна. Паглядзіць у адзін канец вёскі, з-пад рукі — пад сонца — у другі, патупае ля гародчыка з кветкамі, пасля цяжкавата апусціцца на лаўку — выслізганае, бы адпаліраванае, бярвенца, што засталося тут, на каменнях, яшчэ ад таго, як мяняўся ў хаце подруб, сядзе, пакладзе на калені рукі і задрэмле.

Высунецца з расчыненай брамкі цётка Зося. Гэтаксама, як і Ганна, паглядзіць з-пад рукі сюды-туды і прысядзе на яшчэ цёплы камень, аброслы шчавуком і крапівою, і таксама задрэмле.

— Чаго ты там расселася? Ідзі сюды! — гукае раптам цётка Ганна.

— Дзе там расселася! Расседзішся тут! Завіхнулася крыху на агародзе. Моркву прарвала, агуркі прапалола... Ды выйшла во на вуліцу каrову спаткаць.— Цётка Зося падымаецца і шлэпае да Ганны. Ідзе і гаворыць: — Ліха яго ведае, Ганна! У цябе цыбуля не жаўцее? Гэта ж сягоння толькі і ўбачыла. Пайшла перад абедам вышчыкнуць каліва ў шчаўе, дык гляджу — нешта пер'е нейкае млявае, як быццам хвароба на яго напала... Здрастуй,— кажа яна мне і, не чакаючы, покуль я адкажу, зноў да Ганны: — Дык я вазьмі каліва і разлупі. Ажно ўсярэдзіне, дай ты веры, чарвячкі. Дробненькія-дробненькія такія, беленькія, і ўсё гнёздамі...

— Я сваёй не глядзела... Але скажы ты — у цыбулі! Ніколі ж такого не было!

— Дык я ж і кажу! Ніколі такога не было! Можа, што дажджу няма?

— Але, можа, і ад сухаты. Я да сваёй не прыглядалася. Так то пер'е, здаецца, добрае. І гонкае, і сакаўное. Валька дык тая без солі і без хлеба... Вырве, скруціць і храбошча...

— У мяне, Ганна, сяголета, маніцца, агуркоў шмат будзе. Вось-вось загарацъ.

— І ў мяне добрыя. Хоць суха, але цёпла, дык і растуць. А каб яшчэ парнасць...

Да калодзежа, што цераз вуліцу, ідзе з вядром Манька Кастусёва. Але вады не бярэ. Вешае вядро на паркан і, кіруючыся да жанчын, гамоніць:

— Чулі, бабы, ці не? Шпіён аб'явіўся,— і рагоча. Садзіцца не на бярвенца, а проста на зямлю, абцягваючы на каленях спадніцу.—

Хлопец на аселіцы, па кустох, латку асакі выдзеўб, дык пайшла я гэта яе павярнуць. Ажно ідзе Люда Холадава. Падыходзіць да мяне і кажа: «Каб ты ведала, Манька, як напалохалася! Пабегла ў абед на Красную горку палку дроў высекчы. Шастаю гэта я ў кустох ля дарогі, аж бачу — чалавек ідзе. Апрануты не па-нашаму, і чамадан нейкі модны — з рамянямі ды замкамі. Згледзеў мяне і да мяне. Усё дарогу распытваў. На Стайкі, Бухнавічы, Пуцілава. Дык я і думаю: шпіён. Стаю і дрыжу. Боязна: адна ж, а кругом кусты...»

— Ага, такі ён і дурны будзе, той шпіён! Гэта ж, бабы, мусіць, той, што Верцы Міхалкавай і Міхаліне коўрыкі прадаваў. Верка казала — такія, як і ў магазіне былі, з махрамі, толькі расцветка другая. Па шаснаццаць рублёў.

— А ён жа, бач, па дваццаць пяць прасіў!

— Дурняў знайшоў! Думае, калі ўжо баба, дык і суне хутчэй!

— Але ж нехта, мусіць, і купляе, калі во носіць і прадае. Пэўна ж накраў недзе. Помніце, да Надзі Давыдавай баба прыязджала, світары і кохтачкі прывозіла,— казалі, з Баранавіч. Бажылася, што па цане прадае. А Стэпчын хлопец — матка яму світар купіла ў яе — прыехаў з Мінска, паглядзеў, дык казаў, што той світар васемнаццаць рублёў каштуе, а Стэпка ўсе трыццаць вылажыла.

— Дык стой, Ганна! Надзя ж казала, чула ці не, што бабу тую пасадзілі. Мужык яе на фабрыцы рабіў і краў там, а яна хадзіла па вёсках і прадавала.

— Пэўна ж, у горад не паткнецца!

— Ты ж і сама кохту купіла!

— Купіла! Бо дурная была! Кохта ў магазіне чатырнаццаць рублёў, а я дваццаць чатыры аддала.

— А я, бабы, скажу так. Каб у магазіне былі, дык трасцу я б купіла ў яе ці ў каго там!

— У магазіне! Было б, можа, і ў магазіне, каб такія во не кралі...

На гамонку выйдзе з двара Гілена Папкова, тут жа акажацца Кацярына Мікалаева, прысунецца, цягнучы ногі ў сынавых чаравіках-атопках, бабка Марыля, прысядзе на корпушкі Гэлька Каралёва,— і «бабскі парламент», як кажа мой швагер, пачне сваё пасяджэнне. Пра што толькі ні пагамоняць тут жанчыны, пакуль прыйдзе з поля статак!..

НА РАЗВОД

Цётка Зося засмучана — не паручыла сёлета з куранятамі.

— Гэта ж трэба, далібог! Яечка да яечка выбірала, кожнае на сонца праглядзела. І певень жа свой. І на табе — пяць баўтуноў!

— Можа, Зося, не баўтуны, а заморкі?

— Га, заморкі! Быццам я ўжо не ведаю, што заморак, што баўтун! А курыца? Так ужо добра сядзела. Есці сама не зляціць. Дык ужо ліха з імі, з баўтунамі! Астатнія выйшлі. Ужо і рухавыя былі, тварог клявалі, дык — як насланнё якое. Адно ўтапілася, другое хлопец растаптаў, трэцяе варона схапіла... Сёння чую — зноў квактуха крычыць. Кінулася на гумно і — зноў вароны. Траіх не далічылася. Хоць ты плач, далібог.

— Дык гэта ж як не паручыць адразу, дык хоць ты што рабі! Летась і ў мяне: з пятнацца-

ці толькі шасцёра засталося. Кот, каб ён здох, панадзіўся. Пакуль убачыла, дык дзевяць пылянят спёр. Пётра раззлаваўся, знёс ката з дому. Я дык і шкадавала, але ж... Раз абсмакаваўся, дык ужо радачкі не дасі. Сваіх бы перадушыў, а пасля б і людзям пачаў шкодзіць.

— Ліха ўжо на яго, такога ката! Хто яго будзе трымаць! Як ты толькі раней не ўгледзела?

— Чорт яго ўгледзіць! Такі спакойны быў, ласкавы. І думкі тае не было. Але ж хітры, падла! Увечары яшчэ сподачак малака выхлебча, і хоць бы што сабе!

— А што! Наесца, дык піць хочацца.

— Каб яго распёрла, падлу такую!.. Але скажыце, бабы: нешта ж і жывёліна разумее! Ну во хоць бы гэты кот. Ну, праўда ж! Застала яго на агародзе — якраз над пылянём сядзеў, аблізваўся. Дык як згледзеў мяне, так даў дзёру ў бульбоўнік!

— Га, канечне! Ведае, што подлічае! Я сваю кошку калі над жбанком ці на стале заспею — кулём уцякае.

— Ай, я такога ката і не трымала б. Каб ён у мяне па сталах лазіў?!

— От ужо і не трымала б! Кот ёсць кот. Гэта не сабака. Сабака дык жывёліна разумная. А калі яшчэ змалку вучыць яго! А кот і жыве з таго, што памаўзлівы. Каб не мышы, дык надта б ён і патрэбен быў... Ты, Ганна, кажаш, што кот тваіх пылянят перавёў. Ну, добра, сама не ўгледзела, дык квактуха нашто?

— Марылька, а што квактуха зробіць? Яна і так добра вадзіла. Гэта ж каб кот чужы, а то ж свой. Разам па двары ходзяць. Дык ён жа, падла, хітра краў. Каб не пабачыла сама, дык,

дальбог жа, не паверыла б. Сядзіць гэтак сабе ціхенька, вочы заплюшча — быццам спіць. І курну сваю вядзе. А пылянё адаб'ецца, дык ён лапай яго — і ў бульбоўнік ці ў буракі на агародзе. Пылянё тое толькі пісне. Квактуха ўспудзіцца, паквохча-паквохча, ды і супакоіцца. А што пыляняці аднаго няма, дык і не ведае.

— Ведама ж, не палічыць!.. Але я, бабы, вам скажу, што кожная матка сваіх дзяцей бароніць. Вось бы хоць і курыца. Няхай сабе кажуць: дурная, як курыца. І пылянят жа яна не раджае, з яечак выводзіць, а ўсё роўна... Пыляняты і вырастуць ужо, і не слухаюцца маткі, і не ідуць за ёй, а яна ўсё роўна за імі бегае, сама не з'есць, а ўсё каля іх тэпае, грабецца.

— Ай, як каторая! Каторая як выведзе, дык паходзіць тыдні два якія і кідае. Зноў несціся пачынае.

— Ну а што ты хочаш? Вунь і маткі не ўсе аднолькавыя. Глядзіш на каторае дзіцянё — ссінела ўсё, як пупок, у адной сарочцы на холадзе бегае, у цябе ў чужога сэрца заходзіцца, а матка сядзіць на вуліцы ў ватоўцы і ёй ані да галавы. Дык што ты хочаш ад курыцы?

— Не, не кажы, Зося! Гэта ўжо натура такая. А, не дай бог, здарыцца што, дык сэрца і забаліць. Гэта пакуль здаровае дзіцянё тое, дык хай і пабегае, хай пазалее, а захварэе, дык і тая матка адумаецца... Гэта, кажу, ужо натура такая. Пакуль па галаве не стукне...

— Ат! Знайшлі гамонку! Курыцу нейкую і чалавека роўняць!

— Ніхто, Манечка, і не раўняе! Гэта так, к слову прыйшлося. А маткі, што там гаварыць, розныя бываюць. І сучка матка, і курыца — матка, і верабей во гэты, можа, таксама мат-

ка,— бабка Марыля паказвае на вераб'я, што скача па бруку непадалёк ад жанчын.— Я, пэўна, ніколі не забудуся на сваю квактуху. У сорак чацвёртым, неяк ужо перад прыходам нашых, вывеліся ў мяне пыляняты. Дзе брала яйкі, дальбог ужо не помню. Мусіць, аднекуль Васіль прынёс, бо ў нас, у Слабадзе, пэўна, ужо ні ў кога не было. Помню як цяпер — вывелася дванаццаць. Ужо ў пер'е браліся. Такія прыгожанькія, чубаценькія ўсе, і касманожкі. Нейкае каліва проса цягнулася ў мяне, дык варыла ім... І помніцца — якраз перад прыходам нашых апошняя блакада была. Відаць, тыя немцы з блакады вярталіся, бо з-пад Мураванкі ехалі, з лесу. Ну, усе нашы лахі пад пахі ды наўцёкі. Я з хлопцам таксама ў Лучкі паджгала. Васіль жа ў партызанах быў. А я з хлопцам як стаю пабегла. Дзе там будзеш думаць пра курыцу з пылянятамі!

Пасядзелі мы тады ў Лучках ды ў Паповых раўках да ночы. Немцы нанач у вёсцы не асталіся, паехалі некуды. Вярнулася я ў хату, а ўся хата, не пры вас кажучы, запаскуджана. На падлозе салома пакамечаная, усюды бінты карэлыя, на стале і на лаве — косці абгламзаныя. Печ незасланёная, але цёплая, палілі, відаць, варылі нешта.

Пераначавалі мы на печы, а раніцою знайшла я ў свіронку галаву кароўю і вантробы выпушчаныя, не патрашоныя. Аднекуль, відаць, карову прывялі, бо ў нас ці заставалася тады і карова ў каго? Хіба толькі ў Антона Крыніцкага, бо ўвесь час у лесе сядзеў з каровай, не вылазіў...

— Але ж во, бабы, і не папалілі тады нікога!

— Не папалілі! Толькі ў нас і не папалілі!

А туды, пад Чырвоны Бор ды пад Кузевічы,— усё датла!

— Дык слухайце. Занялася я тады тою галавою — вантробы былі завэцганыя ўсе, давялося закапаць, каб сабакі не цягалі. А на пылянят тых і забылася зусім. З'елі, думаю. Дзе ж вы бачылі, каб курыцу яны выпусцілі! З аўтаматамі ганяліся! Але ж пасля ў галаву цюкнула: каб жа з'елі, дык недзе пер'е засталося б. Абышла кругом усё: агарод, гумно, загуменне агледзела — няма нідзе пер'я. Ну, я і зноў супакоілася ўжо. Ажно на трэці ці чацвёрты дзень пайшла на аселіцу анучы спаласнуць, аж чую — у ячмені нешта шастае. Я туды — квактуха мая. І ўсе дванаццаць пылянят пры ёй. Дай ты веры! Няйначай бяду і курыца чула і звяла іх, малых, так далёка ад дому. Я ўжо так рада была! Хоць рукі ёсць за што зачапіць.

— Дык гэта ж, Марыля, з тых тваіх пылянят, мусіць, і куры па вёсцы пайшлі. Бо, помню ж, і ў Івана, і ў Кацярыны, і ў Зосі ўсе былі чубаткі і касманожкі.

— Пэўне ж! Я ж з тых дванаццаці так ніводнага і не засекла. Усе людзі паразбіралі. Каб Васіль дома быў, то, можа, і засек бы — булён які затаўчы. Але ж як пайшоў тады з нашымі, так і не вярнуўся... А я дык і не рашалася тапор у рукі браць. Ды і шкада было. Раз ужо вайну перажылі, хай растуць...

СЯБРОЎКІ-СУПЕРНІЦЫ

— Чуеш-далібог, учора ў лазні нагледзелася,— і смех, і гора,— пачынае весці рэй цётка Гілена.— Пакуль управілася па гаспадарцы, дык і ацямнела. Узяла батарэйку і загуменнем

пабегла. Прыбягаю, ажно і баб яшчэ ёсць. Стэпка мылася, Васіліха, дзяўчына Міхалініна, блізняты Андрэевы. Ну і я прыбегла. Чуеш-далібог, а яшчэ — Ніна Барэйкава і Шурка. Духу ўжо малавата было. Лілі-лілі, сабралася крыху, дык мы ўжо на палок пазалазілі, хвошчамся. І Ніна залезла. А Шурка не пайшла. Колькі ні гукалі — не пайшла, чуеш-далібог!

— От дзіва! Яны ж нідзе між сабой не мірацца. Колькі дзе ні былі — ці на сене, ці на бураках — адна да адной не абзавуцца.

— Ат, дурныя бабы! Хлопца не падзялілі! Тады яшчэ маладыя былі, дык, можа, і было тое ў галаве. А цяпер? І Ніне ўжо тое не патрэбна, і Шурцы. Порхаўкі старыя, а як дзевачкі!

— Чуеш-далібог, Ганна, ты няпраўду кажаш! А каб жа твой Пётра да другой пайшоў? Вокны так бы і пабегла біць!

— А божачка ж мой, каму ён патрэбен, пень гнілы? Прывалачэцца дадому, дык заваліцца і спіць.

— Спіць — не спіць, а і цябе яшчэ не крыўдзіць. Во — малое ці даўно за спадніцу трымалася?

Жанчыны рагочуць. Ганна адмахваецца:

— Ну хай, хай! Але ж вокны, як Гілена кажа, біць не пайшла б.

— А ты не заракайся! Добра, што твой Пётра такі ўдаўся, што не хадзіў і не пойдзе да другой. А то вунь жа ёсць і такія, што...

— Бо бабы такія ёсць! У горадзе, кажуць...

— Кіньце вы! Без дай прычыны счэпяцца і сварацца! Дзіва тады, што Ніна з Шуркай ніяк не мірацца! У іх жа хоць прычына для сваркі была!

— Манечка, чуеш-далібог, ніякай прычыны не было! Мне ж Шурка як на духу казала, сама. Нічога ў яе з Юзікам не было. І Ніна, каб разумнейшая была, дык, чуеш-далібог, толькі б Шурцы падзякавала, што дзяцей, і мужыка, і гаспадарку дагледзела. Хіба мала тады Шурцы дасталося? Чуеш-далібог, і чалавек чужы ў хаце, і сваіх дзяцей двое, і Ніны двое, і гаспадаркі дзве, і ў калгас бегай,— паспрабуй, разарвіся. І абмыць, і абшыць... Гэта ж не цяперака. А то ж, чуеш-далібог, і вошы, і кароста... Помню, зайду да Шуркі, дык яна ў печы выпаліць, попел выгарне, саломы насцеле і дзяцей туды, каб коросту тую выпрудзіць.

— А чаго ж, Шурка — баба акуратная. І Юзіка, як свайго, глядзела, і пра Ніну не забывалася. Юзік жа часта перадачы вазіў. А чые? Усё ж Шурка рабіла. І сухара насушыць, і бульбы. Юзіку яшчэ і капейчыну сваю на дарогу дасць.

— Дык жа ўсё жыццё ў падружках хадзілі! І замуж у адзін год пайшлі... А цяперака во глядзі: ужо колькі гадоў не гаворапь.

— Дык ужо, дзеўкі, гадоў дваццаць будзе! Ото ж час ляціць! Не агледзішся, а і паміраць пара...

Я сёе-тое чуў, чаму пасварыліся былыя сяброўкі цётка Ніна і цётка Шурка, але што там дапраўды між імі адбылося — не ведаю. Таму пытаюся ў жанчын:

— А з-за чаго гэта яны?

— А ты хіба не ведаеш?

— А адкуль яму ведаць? Колькі яму было тады? Мусіць, гадоў дзесяць? Дык адкуль яму ведаць?

— А божачка мой, усё сяло ведае! Дзесяць

гадоў і каб не ведаў? Ды тады, Ганна, дзеці і сталелі хутчэй. Мой Васіль у дзесяць гадоў і касіў, і араў, і ў дровы ездзіў...

— Думаеш, толькі твой Васіль! Вунь Алёшка Маньчын, супроць твайго Васіля — верабей, а таксама за плугам хадзіў. Глядзіш, бывала, і сэрца ад жалю заходзіцца. Дзіцянё горкае. Ручаняты тыя як бізуны, сарочка і штонікі як на калочку вісяць. Дагоніць баразну да канца, а плуга закінуць не можа. Матка з баразны ў баразну пераносіць. А Мішка Аленін, а Воўка Сымонішын? Ды каб жа яшчэ пад'еўшы былі. А то шчаўем ці крапівою — добра яшчэ, калі заціркай забеленай,— жывот нальюць, перадыхнуць цяжка, а ўсё роўна есці хочацца... Дык слухай, хлопец,— гэта цётка Ганна кажа да мяне,— неяк адразу пасля вайны... У сорак шостым годзе, бабы?

— Не, Ганначка, мусіць, у сорак сёмым, бо грошы ўжо новыя былі.

— Ага, правільна, рэформа была ўжо... Малацілі мы жыта. Дзе ж гэта мы малацілі? Ці ля сырабойні, ці тут, ля крыніцы, пад паветкай?

— От, яна яшчэ і пытаецца! Сырабойню ж у сорак пятым разабралі, паветку тую паставілі з яе. Ды не помніш хіба, дзе жыта тое знайшлі? У пуньцы Яўхімавай. Помніш, над самай крыніцай пунька стаяла?

— Во, бачыш, памяць стала... Ну, дык у абед Ніна з Веркай Міхалкавай паўмяшка жыта ў тую пуньку ўкінулі. Не з дастатку пакваліліся. Думалі, хоць зацірка дзецям будзе. Ды той жа пуд жыта і ў жорны нават не трапіў. Падгледзеў нехта, як Ніна з Веркай таго паўмяшка жыта цягнулі і — у кантору. Прыехала міліцыя. Знайшлі тое жыта — бабы і пе-

рахаваць не паспелі,— акт склалі. А скора і суд быў. Верцы — у яе малое было, Воўка, здаецца, яшчэ цыцку ссаў,— прысудзілі ў калгасе адрабляць, а Ніне тры гады далі. Ну, дык Ніна і папрасіла Шурку дзяцей і Юзіка дагледзець. Шурка спачатку штодня бегала да Юзіка: і зварыць жа нешта трэба, і карову падаіць, пэўна ж і куры былі. Ды ці мала тае работы ў гаспадарцы! На адной не пасядзіш ні хвілінкі, а тут дзве. Бегала так Шурка, бегала, а пасля і забрала Юзіка Ніністага з дзецьмі да сябе. Ніна сама яе аб гэтым папрасіла ў пісьме. Але ж знайшоўся нехта. Узяў ды напісаў Ніне пісьмо, што жыве Шурка з яе Юзікам як з мужыком, у адной пасцелі спіць... Вось і пасварыліся падружкі.

— Чуеш-далібог, Ганна, дык я ж кажу: сама Шурка казала, што нічога ў яе з Юзікам не было. Клялася, што не было.

— А я што? Можа, і не было. Я ж у нагах у іх не стаяла.— Ну,— цётка Ганна зноў гукае да мяне,— Ніна толькі год там прабыла, адпусцілі. Вярнулася дахаты, забрала Юзіка з дзецьмі. Спачатку з Юзікам быццам і не мірылася, сварыліся часам, але пасля зжыліся. І малое яшчэ прыдбалі — трэцяе. А з Шуркай так дружба і парвалася. І Юзік з Шуркай таксама не гаворыць.

— Ведама, мір у сваёй хаце даражэй.

— А не кажы! Калі б нічога не было, дык чаго б яму не здаровацца? Жонку шанаваць — шануй, але ж і Шурка... Чым яна вінаватая? Што дзяцей памагла гадаваць? Каб іх вошы і кароста не заелі?

— Правільна, Кацярына, кажаш! Бабы пасварыліся, а чаго мужыку ўмешвацца?

— Але ж скажыце, бабы, чаго толькі ў жыцці не бывае!

— Канечне, бывае. Усякае бывае. Але я, бабы, скажу так: каб не жыццё тое, каб не гора, дык, можа б, між Шуркай і Нінай нічога не было. Можа б, і век зжылі спакойна.

— Пэўне, зжылі б!..

ГОЛАД

На вуліцу выбягаюць дзве бялявыя дзяўчынкі — унучкі цёткі Ганны. На лета маці адпраўляе іх з Мінска да бабкі — бедныя не будуць. Дзяўчынкі цярэбяць цётку Ганну за спадніцу:

— Бабушка, кушаць хочацца!

— А трасцу б на вас! Як за сталом, дык у вас не ўвапхнеш, а тут — кушаць хочацца!

— Ну чаго ты на іх крычыш? Пэўна ж, за сталом не хочацца. Гэта ж не дарослы, што сеў і пад'еў. А малое пабегае-пабегае і есці хоча.

— І малыя не ўсе роўныя! Нашаму вунь чаго ні дасі, з'есць і давольна. А гэтыя гарадскія — пешчаныя, на марожаных ды піражных гадаваліся...

— Ат, памаўчы! Вельмі ўжо твая Ніна ў Мінску паняй стала, што толькі марожанымі корміць іх!

— А не бедныя, дзякаваць богу! — кажа цётка Ганна і да ўнучак: — Бяжыце ў хату, папрасіце дзеда, хай батона адрэжа і варэннем памажа. А кароўкі прыйдуць з поля, малачка пап'яце. Добра?

— Бабушка, а варэнне малінавае? Харашо?

— Добра, добра, малінавае. У століку ў слоічку.

Дзяўчынкі бягуць у хату.

— Бачыш ты яе, малінавага папрасіла,— кажа цётка Зося.— Не была б гарадская. Разбіраецца, нябось.

— А цяпер, Зося, усё роўна, гарадское ці наша. Абое рабое. Да мяне ўнучак прыбяжыць, дык не папросіць хлеба, а —бабка, дай цукерку! Або пячэніну. Я ўжо для яго прыхоўваю ў шуфлядцы.

— Ды дзякаваць, не галодныя. Дзеці нашы бульбіне гнілой былі рады, а ўнукі і на хлеб не хочуць глядзець. Толькі б які ласунак злізаць.

— А і праўда ж, бабачкі! Ходзіш-ходзіш, бывала, па балоце, як бусел, сморгаеш-сморгаеш вобаратнікавыя качалачкі, насушыш, абатрэш, змелеш у жорнах, пасля праснак лепіш-лепіш, а ён не лепіцца. Каўтаеш са шчаўем, а ён не каўтаецца...

— Я дык і лісце вобаратнікавае збірала. Пасля ў ступе стаўчэш, бульбіну, калі ёсць, дабавіш, а ўсё ж шчаўе не ў нішчымніцу. Наедак малы, але ж хоць у жываце нешта ёсць.

— А шайморы? За трактарам людзей, як груганняя.

— Не, шайморы якраз і нішто. Крухмал. Астыне, зацвярдзее, у рот не лезе, а свежая аладка дык і смачная. У каго яшчэ малако было, дык і зусім добра.

— А дзеці любілі іх. Я ж, помню, не паспяваю на скавараду кідаць тыя аладкі: дзеці з рук хапаюць, гарачымі душацца.

— Каб ты, Кацярынка, ім блін пшанічны спякла, то, пэўне ж, на тыя б аладкі і не паглядзелі. Лепшага не было, дык і любілі, дык і душыліся.

5 Зак. 1585

— А я, бабы, дык і цяперака часам крапіўкі звару. Маладзенькая, пахучая. Дальбог, смачная.

— Чаму ж не будзе смачная, калі ты ў яе костку ўкінеш, яйка адварыш, смятанкай заправіш? Дзіва што будзе смачная!

— Ото ж ужо нагаладаліся людцы! Цяпер каму скажы каніну есці — ого! А тады ж... Помню, адноечы да сястры ў Айнаравічы пайшла, дык яна паставіла на стол місу катлет і частуе: «Еш, Кацярынка, свежанькія, учора толькі жарабятка дарэзалі». Я катлету ў рот, а яна — з рота. Так і расце там, так і расце. Назад яе гоніць.

— Гэта конскім потам смярдзіць...

— А Петрык, што ў Міхаськавай хаце жыў, еў — толькі давай. Сама бачыла, аднойчы цэлае вядро прывалок. Гэта як Ляксандраў Жук здох. Наесца і на цёплую печ. Дык мужчыны рагочуць: Петрык як жарабок страляе, у хату носа не патыкай...

— Цьфу, дагаварыліся! — перабівае бабка Марыля.— І вобаратнік, і крапіву, і шайморы елі тады ўсе, пасляваеннай нішчымніцай. І каніну. Каб толькі была! Хто, канечне, і гідзіўся... А што нагаладалі, дык нагаладалі! Голад не цётка. Помню Максіміху глухую...

— Гультайка твая Максіміха была!

— Цяперака табе добра гаварыць! Цяперака ты не гультайка! Не гультайка, калі ёсць і ў печы, і ў запеччу.

— Што цяперака і казаць! Кожная пані! Хлеб у магазіне прычарсцвее крышачку, дык ужо каторая і не бярэ: заўтра вазьму, свежы прывязуць.

— А свінням колькі хлеба глумяць!

— Хто гэта глуміць? А сама? Што, твой парсюк на траве такі гладкі?

— І я глумлю. Буханачку ў абед пакрышу і абмяшаю бульбу. А што рабіць? Дзе якой мукі ці вобмешкі купіць?

— А ўсё-такі грэх, бабы! Дзе гэта відана было, каб свінням хлеб скормліваць?

— Вядома ж, грэх! Вунь і ў газетах пра гэта пішуць. У «Вожыку» часта малююць, як магазіншчык хлебам свінню корміць.

— Га, каб жа толькі магазіншчык! А то ж...

— Ну, чаго ўжо вы! Муку ж, дзяшовую, нядаўна ў магазіне давалі, па мяху — па два бралі. Магазіншчык казаў, што скора зноў прывязе.

— Або, аб чым гаварыць! Пэўна ж прывязе!

— Та-а-ак... Што ні кажы, а перажылі людцы дык перажылі.

— І не кажы! Я ж як успомню Васіля свайго. У сорак чацвёртым, як нашы прыйшлі, пяты гадок пайшоў. Толькі і есці, толькі расці. Набегаецца за дзень, а тут ні хлеба скарынкі, ні малака кроплі. Свіцішча ўвесь. Пасаджу ў начоўкі купаць, дык аж боязна дакрануцца. Ручкі тыя як матузкі матляюцца, лапатачкі тырчаць — востранькія, як крылцы ў кураняці, а па спінцы хрыбетнічак — усе костачкі пералічыш, нібы пацеркі, на нітку насіляныя...

І зноў, і зноў плывуць успаміны аб галодных пасляваенных гадах...

УЦЕКАЧЫ

— Бачыла сягоння, бабы, Зоню. Казала, Жэнька яе ўжо ў Мінску. На трактарным заводзе.

— Во, бачыш, і пагуляў пасля арміі нядоўга.

— Што ты, ён жа яшчэ летась прыйшоў. Скора год будзе. Зоня думала, што хоць ён дома застанецца. А то Зінка ў Мінску, Лёнька — у Мінску, Шурка недзе ў Барысаве, а матка адна дома. Нашто ёй і хата, і гаспадарка.

— Дык жа ўпрошвала. Астанься, казала, сынок, дома, на трактары рабіць будзеш, і капейчыну тую самую мець будзеш. Матацыкл, гармонік абяцала купіць... Дык жа не: упёрся — толькі ў Мінск. І во глядзі, ужо на трактарным. Зоня казала, што робіць на нейкай маленькай машынцы, ад цэха да цэха нейкія там цацкі возіць.

— Ну, а што ты хочаш? Усе ў горад ірвуцца, а ён што?

— Дык я не пра тое, Манька. Лічы, нікога дома не асталося. Як Ляксей кажа — тры хлопцы і чатыры з палавінай дзяўчыны. Астатнія ўсе паразбягаліся. А ўжо ж колькі гавораць пра гэта, ужо ж як цяжка, кажуць, у тым Мінску прыпісвацца, а ўсё роўна ж — уцякаюць, прыпісваюцца. Вось і Жэнька ж — неяк жа ўбіўся.

— Палучыў спраўку з саўхоза, дык і ўбіўся.

— Дык жа палучы тую спраўку ў нашага Жука! Юрава дзяўчына хадзіла-хадзіла да яго і нічога не выхадзіла.

— А Жэнька і не хадзіў. Мне ж Зоня хвалілася. Толя Антона Крыніцкага ў міліцыі робіць, дык Жэньку спраўку дастаў, што ён у міліцэйскую школу паступае. Жэнька з той спраўкай да Жука, дык Жук і адпусціў. А Жэнька пашпарт палучыў і на трактарны.

А прыпісаўся ў Зінкі. Ёй жа нядаўна кварціру далі, двухкомнатную...

— От скажыце, бабы, ніколі такога не было, каб так у горад перліся. Нам жа каб каторай сказалі — тады, як маладыя былі,— каб у горад пайшлі, дык пізавошта б. Боязна было. Ступіць, сказаць там не патрапіш, а не то што... А цяперака толькі каторае вылупіцца — ужо ў горад яму.

— Мы... Чаго мы там, у горадзе, не бачылі? Чаго, каб хто спытаў, дома нам не хапала?

— А гэтым чаго не хапае? Пасля вайны дык другое было дзела. Тады з горада ездзілі кантрактоўшчыкі, людзей вербавалі. Толькі едзь. І дарога бясплатная, і на дарогу давалі, і да першай палучкі дажыць. І ехалі людзі, бо ў горадзе хоць хлеба кавалак быў. Заробіш, дык і з'ясі. Ды і людзі там патрэбны былі, усё ж спалена было, разбурана, адбудоўвацца трэба было.

— Дык то ж тады. А цяперака? Чаго гэтай Юравай дзяўчыне не хапае? Ці Жэньку Зоніваму? Каб жа хоць грамацеі былі, а то — па сем класаў ледзь паканчалі.

— Жэнька, Манечка, мусіць, і сямі не кончыў. З маім жа Валерыкам пачынаў хадзіць, але пасля некалькі разоў па два гады ў адной групе сядзеў.

— Дык я ж і кажу. Што такому грамацею ў горадзе рабіць? Вуліцы хіба падмятаць!

— А от жа на заводзе. На машыне робіць... Ты, Ганна, не кажы. Да вучобы ён, няхай сабе, і няздатны быў, але ж да машын яго цягнула. Вечна тырчыць ля Стэпчынага хлапца, як той на трактары рабіў. Хлебам не кармі, а дай якую гайку падкруціць. Я ж не раз чула, як Зоня

сварылася на яго — вечна прыйдзе дадому ў мазуце і тавоце. А да ўрокаў — хоць з-пад палкі... Выйдзе Зоня на вуліцу, бывала, і бядуе: радачкі няма, кажа, зноў на другі год, мусіць, пакінуць, можа, хай ужо і саўсім не ходзіць?

— Вы, дзеўкі, кажаце, чаго ў горад пруцца. Вы самі падумайце. Прыедуць з горада Войтавы ці Міхаліціны хлопцы, Бануковы — дык паглядзець люба. І гладкія, і чыстыя, і адзеты акуратна. І пэўна ж! Які там ім клопат, у горадзе! Адпрацаваў, адрабіў колькі там гадзін і ўсё тут. Ні аб дрывах, ні аб карове — ні аб чым галава не баліць. Там табе і танцы-шманцы, і ціятры, і паркі, і сталоўкі, і рэстараны. Дык будзе і гладкі, і чысты, акуратны. А наш запека? Корпаецца ў гразі, у пыле і брудзе. Не адно, дык другое, а заўсёды клопат нейкі ёсць.

— Кінь ты, Гэлька! Ужо там табе маліна, а тут... Думаеш, там усё з неба падае? Вунь, Лёнька Давыдава расказвала, яна на тым жа трактарным робіць. Ты думаеш, што ўжо ў горадзе, дык усё дармовае і нізавошта грошы тыя даюць. Каб зарабіць, трэба і парабіць. Як і ўсюды.

— А няўжо ж! Праўду, Кацярынка, кажаш. А што сюды прыязджаюць чысценькія ды акуратненькія, дык што ж ты хочаш? Каб ужо і да маткі ехаў так, як робіць?

— І ў нас цяперака, чуеш-далібог, няма чаго бога гнявіць. Чуеш-далібог, Марыля, што — ты галадаеш? Ці ў цябе адзець няма чаго? А ты, Ганна? Каб не было чаго, цілівізара не купляла б!

— Я ж і не кажу нічога. Чаму ж няма! Дзякаваць богу, ёсць. Але ж маладым от усё роўна ў горад хочацца.

— Ведама, маладым — маладое ў галаве. Тут во вечарынку зробяць, дык і гуляць няма з кім. Дзевачкі маладыя паскачуць адна з адной і разыдуцца. А там з усяго свету панаехаўшы.

— А як на мой дурны розум, дык гэты горад — як мода якая! Абы кім, толькі ў горад! Другая не саромеецца за малым падціраць, але ўсё роўна — у горадзе: абы туды ўплішчыцца. Я, старая, дык і то не згадзілася б.

— Старая, дык і не згадзілася б. Табе ж не хлопцы ўжо ў галаве.

— Гэта, што вы кажаце, ярунда ўсё, што там у галаве — хлопцы ці танцы. Але што ўсё-такі, бабы, будзе? Нікога ж не астаецца! Толькі школу кончыў — і няма. А на зямлі працаваць каму? Мы састарэем, а што тады?

— А ты не бядуй. Зямля, дзякаваць, не пустуе. І ў полі нічога не зімуе.

— Зімавала б, каб не машыны. Калі ты ў рукі серп брала? Можа, калі толькі бульбоўнік ці абмежак абжаць. Андрэй, кажуць, сярпы ўжо развучыўся зубіць.

— Ты, Волька, кажаш, хто на зямлі рабіць будзе. А твае? Тры хлопцы і дзеўка ў Мінску. А ты адна тут. Чаго тады пра другіх гаварыць?

— А што — мае горшыя?

— Ат, усе добрыя! Як гаварыць, дык мы ўсе ахвочыя і разумныя, а як...

— Ну, ціха, ціха, бабы! Не сварыцеся... Вот паверыце ці не, а мой Леўка кажа, што з радасцю б вярнуўся дамоў. І кватэру — неблагую, праўда, высакаватую, на пятым паверсе,— мае ў Мінску, і работу добрую, а вот, кажа, каб жонка згадзілася, дык і пераехаў бы.

— Гэта, Кацярынка, толькі кажа так. А каб

прыйшлося да дзела, дык яшчэ і невядома, як бы там...

— А не, Марылька, не кажы. Я ж бачу. Меншы, Пецька, прыедзе, дык і не паглядзіць, каб зрабіць што, памагчы. А Леўка — ні мінуты не пасядзіць. На дрывотні парадак навядзе, паркан дзе падлатае, яблыньку, пойдзе ў сад, падапрэ. А то прыйдзе з гумна і — мама, кажа, пара бульбу другі раз абагнаць, схаджу да брыгадзіра, можа, каня дасць. Вот усё яму рупіць, усё агледзіць.

— Такі ён ужо ў цябе ўдаўся, Кацярына. Да чаго змалку прывык, дык да таго і душа горнецца.

— Дык я ж, Марылька, і гавару. Вот любіць ён гэтую нашу работу і ўсё.

— Дык от і бяда ў тым, бабы, што дзеці гэтай нашай работы, як Кацярына кажа, не любяць. Ні араць, ні касіць, ні гной капаць.

— А што ты хочаш! А дзе яны маглі навучыцца любіць? Тут і старыя, быў час, не вельмі ўпадалі. Я ж, помню, бацька мой, яшчэ да калгасаў, дык хіба ён спаў калі да сняданпя? Ні ноч, ні зара ўзаб'ецца на ногі і з хаты. Пакуль матка снеданне падасць, дык ён паўполя абегае, касу наклепіць, калёсы падмажа, вупраж падшые. А цяпер мой Пётра ляжыць, пакуль снедаць не ўспару.

— Яно, Ганна, і праўда, і няпраўда. Тады хто твайму бацьку пасобіў бы? Самому на ўсім трэба было пуп іrваць. А цяпер усё-такі не тое. Ніхто не надрываецца, але ж ніхто і не сядзіць, склаўшы рукі. Усе робяць. Бо каб жа не рабілі, дык і не мелі б.

— Але, але, бабы! От хай скажуць: бяры зямлі колькі хочаш, коней, кароў заводзь, пра-

цуй на сваёй гаспадарцы, дык хто ў нас згадзіўся б? А ніхто б, пэўна.

— Пэўна ж, ніхто. На ліха каму здалося ўсё тое, і коні тыя, і гаспадарка? Цяперака ж ці я, ці ты, ці хто другая як людзі жывём. Пацярабіў, зарабіў, дык і жыві. А састарэў, дык пенсію даюць, не трэба клапаціцца, што дзеці табе ў рот глядзець будуць.

— А, дзякаваць, дажыліся. І хлеба ёсць, і да хлеба. Ці ты, Ганна, думала калі, што жыць так будзеш? І табе — пенсія, і Пётру твайму — пенсія, а яшчэ соткі, карова, свінчо,— жыві і не памірай. Цілівізар глядзі... А што маладыя ў горад хочуць, дык хто ж іх ведае. Маладыя — не дурнейшыя за нас. Вучоныя ўсе. Можа, і трэба так. А не — дык, дай бог, дажывём, што і з горада ў вёску прасіцца будуць.

— Але, але... Можа, і дажывём...

ВАЙНА

— Ну ж і перапалохалася я, дзеўкі, мінулай ноччу! Думала — вайна... Прачнулася, ажно гулу поўна вуліца. Ляжу і ўцяміць нічога не магу. Падхапілася і да вакна. А там машын — поўна, адна за адной сунуцца. І агнёў не паляць, а з маленькімі, сіненькімі агеньчыкамі едуць... Божачка, вайна, думаю! Толькі чаго ж яны з-пад Гайны едуць, а не з-пад Мураванкі? Тады ж з-пад Мураванкі сунуліся. І гэтак, як учора. Ноччу, адна за адной, раўлі машыны. Толькі тады агнёў не тушылі. Я з дзецьмі за грубкай сядзела, а па вокнах святло раз-пораз жых-жах, жых-жах...

— Манеўры, відаць. Паехалі страляць вучыцца.

— Я ж таксама прачнулася. Сядзела ля вакна, пакуль не праехалі. От жа і машыны! Здаецца, каб каторая хату зачапіла, дык і развярнула б.

— Дзіва што развярнула б!

— А от жа бедныя салдацікі. Поўнач, а яны не спяць, едуць некуды... І мой жа, мусіць, во гэтак недзе.

— Не бядуй, прыйдзе ў водпуск, дык паглядзіш, які гладкі будзе. Лепшы, чым на тваіх харчах. Ноччу не даспяць, дык днём. У лес дзенебудзь заедуць, паспяць. А маладыя, дык яшчэ з большай ахвотай з'ядуць.

— А ў вайну, Ганна, немцы не так ехалі. Ноччу тады не першыя былі. Першыя, помніш, днём перліся. З-пад Мураванкі. Ехалі, як на парадзе якім, што па цілівізару паказваюць. На машынах музыка, гармонікі губныя, патэфоны. І ўсё рускія, нашы песні круцяць. Ехалі вясёлыя.

— Каб ім тая весялосць сто гадоў бокам вылазіла! Каб яны дзетак сваіх ніколі не пазналі, як мы сваіх не пазнавалі!

— Ехалі вясёлыя, праўда. І добранькія былі спачатку. Адзін даўгалыгі быў саскочыў з машыны, піць захацеў. Рагоча, рагоча, рагаціну сваю наставіў: «Камуніст — пуф-пуф, а матка, кіндар — не пуф-пуф...» А пасля ні матак, ні кіндараў немодзі не шкадавалі.

— Першага ж у нас, мусіць, Рыгора Жызнеўскага забілі. Якраз тым летам хату мне канчаў. Казаў: «Пакладу табе, Кацярынка, такую падлогу, што як тупнеш — аж хата зазвініць. А са столі ніводная парушынка не прасыплецца...» Толькі адну зімку і пастаяла хата. І на

ўваходзінах, Рыгорка, так ніхто і не тупнуў па тваёй падлозе, спалілі хату...

— Не, Кацярына, Рыгора неяк пазней забілі. Першых жа, помніш, Шульмана разам з Рохай і Люсем.

— Дзе ж разам! Роха жыта на Дадатках жала. Прыбегла, а яе Мэндаль і Люся ляжаць на парозе акрываўленыя. Дык яна як трымала серп у руках, так і паласнула сябе па горле.

— Мне дык яна і цяпер уваччу стаіць. Белая ўся, як палатно, так кроўю сышла.

— А бяскрыўдныя ж былі людзі, бабы. І Мэндаль, і Роха. Мэндаль, праўда, на зямлі не рабіў, але ж затое хамуты і вупраж для калгаса шыў, а то каму і боты падаб'е. А Роха ж разам з бабамі — і ў полі, і на сене.

— Дык, мой бог, ці мала было такіх! І ў Гайне, і ў Янушкавічах... Жылі, як і ўсе людзі. А от жа Гітлер не ўзлюбіў іх за нешта.

— А каго ён, той Гітлер, любіў? Цябе, можа?

— Я дык ніколі не забудуся, як Тэклю з Паўлючком забілі. У Тэклі ж нікога і не засталося, чалавек яе пайшоў, разам з усімі, у сорак першым, з тваім Пётрам, мусіць, разам, Ганна. Прыйшлі мы пахаваць яе па-людску. Прыйшлі, а яна ляжыць, Паўлючка свайго абняўшы. Ёй у грудзі пацэлілі, а хлопчыка, мусіць, пасля застрэлілі, як падышлі, бо проста ў галоўку, лобік начыста счасаны. Чуеш-далібог, кажуць жа, што Франуся Рыгорава сама хлопчыка ў лесе ўтапіла. Крычаў вельмі, а немцы блізка падыходзілі...

— От жа і не брашы! Хто гэта кажа? Пауліна-нябожчыца разам з Франусяй была, дык расказвала. Хлопчык расплакаўся, крычыць,

а немцы абкружаюць, на голас ідуць. Дык тады Рыгор у Франусі вырваў малое з рук, захутаў у коўдрачку, на купіну пад елку палажыў, а самі ўцяклі. Уратаваліся, вярнуліся назад, знайшлі хлопчыка, а ён — захлынуўшыся. Споўз з купіны ў балотную рудаўку. А можа, і немцы там прайшлі, дык малога ўтапілі. А то — Франуся, Франуся...

— Але, чуеш-далібог, каторая б гэта матка кінула б сваё дзіця? А от бацька, чуеш-далібог, кінуў, на верную смерць кінуў.

— Бацька... І бацькі розныя. Другі больш за матку шкадуе. А цяперака лёгка казаць: кінуў, утапіла... А што Рыгору рабіць аставалася? На руках, акрамя таго, самага меншага, яшчэ чацвёра. Іх ратаваў, можа. Лёгка цяперака казаць...

— І то праўда, Марылька! Цяперака мы ўсе разумныя. А тады кожны як мог ратаваўся. І, пэўна ж, сябе не шкадаваў, а хаця, каб дзетак ўратаваць. Бяжыш у Лучкі ці пад Красную горку, адно на руцэ, другое на спіне, за шыю цябе ашчарэпіўшы, трэцяе за спадніцу трымаецца, бяжыш, аж дух займае. Але ж бяжыш. Дзе і сіла бралася. А тут яшчэ і хлеба акраец трэба цягнуць, бо есці ж захочуць. Пот вочы залівае, сэрца, здаецца, з грудзей вырвецца, а — бяжыш...

— Пэўне ж! Кожная матка не вораг сваім дзецям. Якая б яна ні была, але ж матка. Вунь, Барбара Краўцова, хіба яна хацела смерці сваёй дачцэ? Прыехалі немцы і паліцаі забіраць іх — пранюхалі, што хлопец Барбарын, Алёшка, у партызанах. Дык Лёня, ужо ж ладнаватая была, гадоў чатырнаццаць, праз акно выскачыла з хаты ды ў кусты, на балота. Хата ж Бар-

барына якраз ля рэчкі стаяла. А Барбара выскачыла ўслед ды і пачала крычаць: «Лёнечка, вярніся! Што ні будзе, усім адно! Няўжо ж яны вас зачэпяць, малых? Вярніся, Лёнечка!» Лёня і вярнулася. А іх завезлі ў Баранава і пастралялі. Усіх, і старых, і малых. Кажуць, Барбара да самай смерці не верыла, што і дзяцей пазабіваюць. Думала — толькі яе самую заб'юць, а дзяцей у Нямеччыну завязуць. Дык яна прашчаецца з імі, а Лёні ўсё наказвае: «Ты ж, Лёнечка, глядзі, малых не крыўдзі. За матку ім астаешся. А там, дасць бог, Алёшка вернецца, неяк і пражывяцё. Людзі памогуць. Глядзі ж, Лёнечка». А іх усіх і палажылі ў Баранаве, на палянцы.

— А як вёскі палілі? Божа мой, божа! Ночкі, здаецца, не было, каб дзе зарава не палала. У нас жа во хоць сёе-тое паасталалася, а ў Стайках, Айранавічах, Альхоўцы, Ганях, Чырвоным Бары — толькі коміны чорныя ды галавешкі.

— Каб жа толькі хаты пазгаралі. А то ж — і з людзьмі. Пазганяюць у пуню ці хлеў і падпаляць...

— Гэта ж, чуеш-далібог, праўду такі ў бібліі гаварылі, што чалавек чалавека гукаць па свеце будзе — такая вайна пракацілася...

— Дык жа і гукалі, і не дагукваліся. І ты, Гілена, не дагукалася, і Зося не дагукалася, і Шурка, і Манька во, і я... Ды хіба толькі мы? А колькі дзетак бацькоў не дачакаліся, колькі матак дзетак сваіх не пабачылі.

— А от жа, Марылька, зноў неспакойна. Я от бульбу скрабу ці што іншае раблю, а сама радыё слухаю, дык — толькі ж пра вайну і гавораць. І там страляюць, і там бомбы кідаюць,

і там паляць. А ўсё мерыканцы гэтыя. Дзе і жывуць, каб хто спытаў, за светам недзе, а ўсё ім мала, усюды лезуць. Няўжо ўжо той вайны было мала?!

— А таму, Кацярынка, што яны вайны, кажуць, не бачылі. Да іх не дастала. От каб самі тое перажылі, што мы, каб пагаравалі гэтак, дык быць не можа — дзесятаму б заказалі. А так усё чужымі рукамі жар заграбалі. Яны — далёка, да іх не дастануць, дык ім і што! А другія хай сабе гаруюць, хай кроў праліваюць... Але ж трасцу! Не дай бог, усчыніцца зноў, дык і да іх дастане!

— Усё роўна, Марыля, дастане ці не дастане, а хай лепш не ўсчыніцца. Бо гэта ж, кажуць, і свету канец будзе. Гэтыя бонбы атамныя, ад іх жа, кажуць, не схаваешся. Як плясне, дык на цэлыя кіламетры толькі попел астаецца. Кажуць, камень плавіцца...

Жанчыны божкаюць.

— І выдумаюць жа розную халеру! Чуешдалібог, у тую ж вайну ўжо, здаецца, столькі панавыдумлялі, а тут зноў... Гарыць яна няхай гарам, вайна тая! Абжыліся людзі, дык... І ў Германіі той зноў нешта робіцца. Я ж дурная баба, але ж, чуеш-далібог, па радзіву толькі пра тую Германію так і гавораць, так і гавораць. Мой Юлік галаву пад Берлінам злажыў, аж туды дайшоў, а яны зноў там...

— Там жа, Гілена, цяперака дзве Германіі. Адна ж з намі дружыць. Унь Марат Рыгораў служыў там, у Германіі. А гэта, што ты кажаш, гэта другая...

— Дык я ж і кажу пра другую!.. Але ж быць не можа, мы ж таксама навучыліся. Хоць на слязах ды крыві, але ж навучыліся. Сын мой,

бабы, кажа, што калі зноў што-небудзь усчыніцца, дык так, як тою вайною, не будзе. Не будуць нашы спаць у шапку.

— Навучыліся, Манечка, але ж — хай будзе спакойна. Лепш холад, голад, напасць якая — толькі б не вайна. Усё можна перацярпець, да ўсяго прывыкнуць, толькі б не вайна.

— Каб жа даў бог...

СВАЁ І ЧУЖОЕ

З гары па вуліцы нехта ідзе. Жанчыны ўзіраюцца, гадаюць:

— Не Толя Анціпаў?

— Не, мусіць, Косця Хрысцінін.

— Або, бабы, ці вы паслеплі! Ляксей гэта ж!

— А й праўда Ляксей! Адкуль жа гэта ён?

— На полі, пэўна, недзе быў.

— Ото ж учора на нас крычаў! Мы ўжо думалі — горла сарве!

— А за што?

— Мы сена ў пуні складалі. Канюшыну. Сем гадзін надышло, дык мы сабраліся і дамоў. А мужчыны яшчэ па вазу прывезлі. Выкулілі ля дзвярэй, а ў пуню не ўцягнулі. Дык яна так і засталася ляжаць нанач.

— Ну, дык чаго ж ты, Волька, хочаш? Правільна, што і накрычаў. Ну як гэта так: сухое сена ля пуні пакінулі! А каб дождж?

— Мы і так падушыліся. Мужчыны дык ля дзвярэй пасталі, у пуню ўкінуць — і ўсё. А нам, бабам, па ўсёй пуні яго расцягвай, пад самыя зашчыткі валачы. І так рукі паадрывалі. Каб хоць сена, а то канюшына... Рвеш-рвеш яе віламі...

— Дык жа ці ў вас языка няма? Сказалі б мужчынам, памяняліся. Але як гэта так — пакідаць сухую канюшыну нанач?

— І што ты, Волька, яшчэ апраўдваешся? Ці я ніколі на сене не была? Колькі вас, баб, там было? Дванаццаць? А падвод? Воз скідаеце і паўгадзіны лежыцё! Што, я не ведаю? А то ўжо — рукі паадрывалі!

— О, няма ўжо. Завярнуў да некага.

— Хто?

— Ляксей, хто ж. Да Андрэя, відаць...

— Ну, добра, Зося, ты ўжо работніца, а я толькі і раблю таго, што вылежваюся,— Волька злуецца.— Але чаго ён крычыць на ўсё горла?

— Ён жа брыгадзір. Табе што ад таго, каб тая канюшына пад дождж папала? А яму? Так бы шыю намылілі, што ой-ё-ёй!

— І праўда! Вось ты, Марыля, скажы. Помніш жа, разам з табой хадзілі да Ёські на сена. Хто калі глядзеў на часы тыя? Пакуль усё ў копы не зложыш, ніхто і не думаў дахаты ісці. І ацямнее, бывала, на лузе. А тут сем гадзін, сонца яшчэ ўга дзе, а яны ўжо дахаты!

— А чаму ж гэта я павінна ацямнець там? Сем гадзін адрабіла і ўсё тут. Па закону. І хай ён глоткі не дзярэ.

— Волечка, ну што ты заладзіла — сем гадзін, сем гадзін! Па закону... Добра законы ведаеш. Што ж, ты хочаш раўняцца на гарадскіх? Калі гэта ў нас па часах рабілі? Што б гэта людзі мелі, каб па часах і сеялі, і жалі, і касілі, і бульбу выбіралі?

— А чаму гэта я павінна душыцца ад цямна да цямна? За трыццаць рублёў?

— Чуеце, бабы, яна душыцца ад цямна да цямна! Дзе гэта ты калі душылася? Сонца ўжо

вунь як высока, а ты дрыхнеш яшчэ. Бясстыдніца ты, Волька, бясстыдніца!

— Дык, чуеш-далібог, бабы, ёй ужо не падабаецца і рабіць за трыццаць рублёў. А колькі ты, чуеш-далібог, хацела? А як жа пасля вайны зусім, лічы, дарма рабілі? Калі палучыш па дзвесце грамаў на працадзень гірсы якой, дык і то добра. А то, чуеш-далібог...

— І не трыццаць жа ты зарабляеш. Пастараешся, дык і пяць чырвонцаў маеш. От людзі! Як ім лепш, дык усё мала! Кепска было, як раней нічога не мелі. Як цяперака кожны месяц капейка свежая, дык зноў кепска!

— Чаго вы на мяне ўз'еліся? Што, я пасля вайны не рабіла? Цяперака ад работы ўцякаю? Як усе, так і я. А болей за ўсіх мне не трэба.

— От гэта, Волечка, і кепска, што нікому нам болей за ўсіх не трэба. А матка твая, нябожчыца, не пыталася, ці болей ёй трэба было, ці меней. Як пойдзем, бывала, жаць, да вайны яшчэ, дык як на сваім завіхаешся. І яшчэ лепш. Каб, бронь божа, каласок які не прапусціць. За сваё, як ні зжаў, ні перад кім не сорамна. А тут кожнае вока прыкмеціць, як Волька жала, а як Марыля ці Паўліна.

— Праўду кажаш, Кацярына! Гэта цяперака — ці то свет сапсаваўся, ці то ўжо людзі такія пайшлі. А даўней над калгасным больш трасешся, бывала, чым над сваім.

— Не, Марылька, так таксама не трэба казаць. І даўней людзі розныя былі. Адзін трасецца, шчыруе, а другому — абы зрабіць.

— Дык яно, вядома, розныя былі. Але ж, Кацярынка, усё ж, здаецца, больш парадку было. Баяліся больш, ці што. Ці, можа, яшчэ бога баяліся?

— Ат, кінь ты ўжо бога таго, Марыля! Хто яго калі баяўся? А парадку дык большага, пэўна, не было. Цяперака во парадак: парабіў, дык і зарабіў. Самы лепшы парадак.

— Ат, заўсёды здаецца, што даўней лепш было. А жыць цяперака ўсё-такі лягчэй. І багацей, і сытней, і спакайней.

— А ніхто, Ганначка, нічога і не кажа. Канечне, лягчэй. Ды і людзі жыць навучыліся. У майго бацькі тры каровы было, а, дальбог жа, бабы, малака ў сям'і не бачылі. Колькі таго малака каровы давалі! Каторая каза болей!

— А чым жа іх кармілі, помніш? Калі карове даўней бульбіна перападала ці бурак той? Сена людскага і таго не хапала, поснай сечкай і саломай давілася.

— Дык я ж і кажу! А цяперака адна карова, а ў хаце масла не зводзіцца і смятана кожны дзень.

— А бульба, бабы, калі такая расла? Хто калі даўней пад бульбу гной той клаў? Усё на лён ды на жыта. А цяпер з сотак — бульбы хоць засыпся...

— Што і казаць. Навучыліся людзі жыць. Вазьміце во — калі хто так будаваўся? Унь, Толя Маханоў хату зляпіў — што цацачка. У горадзе не лепшыя. І ў хатах усяго ёсць. Не тое, што раней.

— Ну, а ты, Зося, паедзеш у Гайну? Чула, там табе куток саўхоз дае. У новым доме, што каля магазіна. Там, кажуць, і вада ў хаце будзе, і на двор зімою бегаць не трэба, і дай ты веры — свая лазня!

— Што мне той куток! Во, хай тут новую хату ставяць, на бацькавым котлішчы. Калі зарабіла, заслужыла, дык хай ставяць. А ад-

сюль нікуды не пайду. Тут з людзьмі ўсё жыццё пражыла, тут і памру.

— Паміраць, Зоська, рана яшчэ, яшчэ сына пастаў на ногі, жані...

— Чуеш-далібог, я ж чула, што магазін новы будаваць будуць, і пошту, і пункт хвельчарскі. І ўсё з цэглы.

— Пэўна ж, Гіленка, будуць. Магазін жа хоць стары, але ліпіць яшчэ, а пункт жа і пошту раскідалі. Дык пэўна ж ставіць будуць.

— Дык я, чуеш-далібог, Кацярына, не пра тое. Кажуць жа, будуць ставіць там, дзе некалі карчма была, а пасля пуня Парасчына стаяла, у канцы вёскі.

— А хіба лепшага месца няма? Чаму во тут не паставіць, пасярод вёскі? І суха, і ўсім блізка.

— О-о-о, табе, Ганна, была б зусім выгода. Пад вокнамі і магазін, і пункт. Але ж хто гэта цябе паслухаецца?

— А чаму гэта — хто паслухаецца? А калі ўсе людзі скажуць?

— От каб усе людзі настоялі, дык тут бы і паставілі. А то — аднаму тут лепш, другому — там...

— Ты тожа скажаш! Аднаму — тут, другому — там! А трэба, каб усім лепш было. У сельсавеце ж не дурні сядзяць. Будаваць, дык каб людзям добра было.

— Калі ж з людзьмі, Манечка, не заўсёды лічыліся... Ну от жа: лямпачкі на вуліцы павесілі, а не гараць. Цяпер не гараць, дык такой бяды, цяпер і так відна. А вясною таксама не гарэлі. І восень прыйдзе — зноў гарэць не будуць?

— Кажуць жа, нешта там перагарэла.

— Рале нейкае!

— Ат, перагарэла! На ферме дзяжурны заўсягды ёсць, мог бы і ўручную ўключыць і выключыць.

— Ну, добра, ты тут гаворыш, а хоць бы таму Ляксею гаварыла? Не гаварыла! Тут мы ўсе смелыя, а як дзе трэба — дык і рота не раскрыем.

— Успомніш тут пра ўсё! Сноўдаешся цэлы дзень, здаецца, і не рабіла нічога, а к вечару ногі як чужыя. Ледзь да ложка дапаўзеш. Дзе ўжо тут у галаве да лямпачак тых?!

— Табе не ў галаве, мне не ў галаве, а каму? Думаеш, Ляксею таму менш галава баліць? Яму ж усю гаспадарку дагледзь, пра ўсё паспей падумаць.

— Ведама, языком мы ўсе брахаць умеем, а от зрабіць... Але ж чалавеку заўсягды сваё бліжэй было. Чужая болька не баліць, а свая цёнгле шчыміць.

— Ну, не кажы! Каб толькі свае болькі лячыў, дык не быў бы дужа здаровы. А як усім баліць, дык сваёй болькі быццам і не чуеш. Ці не праўда, бабы?

«ЦІЛІВІЗАР»

— Што сягоння, Ганна, па цілівізару?

— А ўжо нейкае кіно ідзе. Пра вайну. Пётра сядзіць, глядзіць, а мне ўжо надакучыла пра вайну. Усё бегаюць, страляюць...

— От, Ганна, і мне абрыдзела. Пойдзеш з унукам, як у клуб прывязуць, дык ён на ваенным нізашто не засне, а я сяджу і драмлю. А от калі якое жаласлівае, пра любоў, тады і я пагляджу. Так ужо хораша любяцца! Помню,

нейкае было, дык бацька ўсё дачкі не аддаваў, бо хлопец бедны быў, а яна ўжо яго так любіла, так любіла, што аж рукі на сябе налажыла. А ўжо спявалі — заслухаешся. І ўсё не наскае было. І песні не наскія, і адзяваліся... Мужчыны, як жанчыны, у спадніцах ходзюць, абкруцяцца сувоем палатна і ходзюць...

— Гэта, цётка, мусіць, індзійскае кіно. Там усё пяюць, плачуць і танцуюць...

— А я ў хаце адна, дык радзіва ніколі не выключаю. Бывае, калі дзень дажджлівы, у хаце тырчыш, дык от ужо наслухаюся. І насмяюся, і наплачуся.

— А йшчэ ж, бабы, як казкі пачнуць перадаваць! І лісой, і ваўком, і мядзведзем як пачнуць гаварыць! І ўсё ж арцісты! Трэба ж так умець. Адноечы пра жорава перадавалі. Як скажа: «Баба, а баба, гэта ж жораў у наш гарод панадзіўся». А яна як зложыцца: «Які жораў? Што ты чаўпеш, стары ёлупень?» Нарагочашся! Трэба ж умець так!

— Дык жа ім за гэта грошы плоцюць!

— От хай табе заплоцяць — пабрашы ты! Пэўне ж, плоцяць. Ім жа таксама жыць трэба, натое ж яны і арцісты. Не кожын жа так сумее.

— Ай, вунь наш Валодзя каго хочаш перадражніць. Як выказерыцца, як скрывіцца, ды яшчэ языком прыложыцца,— каго хочаш пакажа!

— Ат, Валодзя! Толькі і ўмее — перадражніць каго. А от каб на сябе зірнуў ды сябе перадражніў!

— А я, бабачкі, люблю пастаноўкі па цілівізару глядзець. Кіно — не так. А от пастаноўка...

— І я, Кацярынка, адну пастаноўку помню. Глядзела і наглядзецца не магла. Таксама пра любоў. Грэблю яшчэ там масцілі. Ото ж харошая пастаноўка. Не магла дачакацца, калі другую серыю паказваць будуць.

— О, не кажы! Хоць і гавораць трошкі не так, як у нас, і адзяюцца не так, але ўсё чысцютка праўда, быццам гэта і ў нас было ўсё тое. Я ж як глядзела, дык усё Зоню Хвалічышыну, з Айнаравіч, успаміпала. Мы з ёй разам у дзеўках гулялі. Яна, праўда, трошкі старэйшая за мяне была, але не намнога. Бацькі аддавалі яе за старога футаранца, на пяцёра дзяцей. Пакваліліся на багацце. Ото ж пагаласіла дзеўка! Пойдзем жыта жаць ці сена грэбсці, усе песні пяюць, а Зоня слязьмі заліваецца. Бацька дык мякчэйшы быў, ужо быў і шкадаваў дачку, а матка нізашто: ідзі, дурыла, бо чакаць чалавек не будзе, за яго любая пойдзе, ідзі, гаспадыняй станеш і целам свяціць не будзеш... От як і тую дзяўчыну з пастаноўкі.

— А от жа скулу, не ўжылася, збегла. А Зоня так і жыццё зжыла.

— Яна, бабы, таксама, можа, зжыла б, каб дзіцятка не пахавала.

— Яно, канечне, калі б дзецьмі абсыпалася, дык... Зоня вунь на пяцярых чужых пайшла, а яшчэ чацвярых сваіх знайшлося, куды ж тут уцякаць будзеш?! Ды і пара ўжо не тая была. Гэта ж у пастаноўцы дзяўчына пры савецкай уладзе ўжо такая смелая і разумная стала. А даўней так бы і мэнчылася. І ніхто б не паспагадаў, не заступіўся...

— Уга, колькі і мэнчыліся! І не толькі даўней. Во — Ліксандрынка наша. Усё жыццё і пражыла як на катарзе. Васіль-нябожчык на-

ват змоладу яе ні разу па імю не назваў, усё Склют і Качарга, Склют і Качарга.

— Але ж от скажыце, бабы, бедныя дык усюды бедныя, аднолькавыя. У нас во хоць і балота такога не было і няма, а ўсё адно: раз бедны, дык і гаруй век. А багатаму добра, дык яму яшчэ лепш хочацца. Знае, што дзеўка не любіць яго, а ўсё адно смалою лезе, бо ведае, што калі сама, па добрай волі, не пойдзе, дык бацька з маткаю выпхнуць. Калі красою не возьме ці розумам, дык багаццем. І ў нас жа так было. Вы, маладзейшыя, можа, і не помніце, а Марыля з Кацярынай павінны ж помніць...

— Дзіва што помнім!

— Я ж, бабы, сяголета кросны выткала. Доўга аснаваныя ляжалі, думала, злямчыліся ўжо. Але сяголета ўжо сабралася, нітак расстаралася. Сем посцілак выйшла. Дык, дальбог жа, мусіць, больш тыдня штовечар да Стэпкі бегала, на кросны забывалася, калі тыя канцэрты з Мінска перадавалі па цілівізару. Кожная вобласць канцэрт давала. Ды не арцісты выступалі, а самыя розныя людзі. Дальбог жа, лепш, чым арцісты тыя!

— Чуеш-далібог, і я ж тады колькі вечароў палец аб палец не стукнула. Як толькі сем гадзін, дык да Ганны бягу. Як выйдуць на сцэну вясковыя дзяўчаты і хлопцы, як запяюць! От жа, здаецца, і наша песня, простая, а яны як запяюць, дык, здаецца, мы такой і не спявалі ніколі.

— А помніце, з Магілёва бабы старыя выступалі? Ну такія ўжо порхаўкі! Пяюць, быццам на радзінах ці на вяселлі, але ж зладна, галосна.

— Я тады глядзела і думала: «А бабачкі ж

вы мае, і ахвота вам было за свет ехаць, косці свае старыя трэсці». З нас бы, пэўна, ніхто б не адважыўся. Хіба людзям на смех?

— Ну, а чаму, Зося? А то бы і сабраліся, і паспявалі б, Мінска паглядзелі б... Тут табе і пачот, і ў далонькі папляскаюць...

— Хоць бы адпачылі некалькі дзён, ад гаспадаркі адарваліся б.

— Ім жа, бабы, і не плацілі нічога, мусіць. Можа, хіба кармілі толькі?

— Плаціць-то, канечне, не плацілі. А калі і не кармілі, дык і за сваю капейчыну можна булку і кружку квасу купіць. Прывезлі, адвезлі дарма, дык можна колькі рублёў і з сабой узяць. Затое ж у Мінску выступалі, па цілівізару! Нашы во арцісты рады, калі ў Гайну ці ў Корань з'ездзяць, а то — у Мінск ды яшчэ па цілівізару!

— Але, бабы, і сабраць столькі арцістаў! Гэта ж, мусіць, з кожнай вобласці па тысячы чалавек было, а можа, і болей.

— Ну, а што? З усіх гарадоў, з усіх вёсак. Сабраць, Зося, не штука, а от навучыць усіх, паставіць так, каб усё правільна ішло, каб не збіўся ніхто...

— Ай, нашы вунь дзяўчаткі пасядуць ля Шахуновых, запяюць, дык так хараша слухаць. А каб яшчэ пад гармонік, дык каб яшчэ хто падвучыў, падказаў...

— Ведама, кожны чалавек на што-небудзь здатны. Толькі трэба яго часам павучыць...

— А што, Ганна, заўтра будзе?

— А хай ён гарыць — футбол гэты! Пётра з сынам ужо сягоння чакаюць — не дачакаюцца! О то ж зараза! Як прылепяцца да цілівізара, дык хай тут хата гарыць — не адарвеш...

А потым кіно нейкае будзе. А ў суботу «Ага-нёк»...

— О, на гэта я прыйду. Ты ўжо, Ганна, мой зэдлік не аддавай нікому...

«ДЗЕДАВЫ ГАДАВАНЦЫ»

Па вуліцы, міма нас, ідзе трое падлеткаў. На плячах у аднаго валейбольная сетка, у другога пад пахай — мяч. Трэцяга, самага меншага, я не пазнаю: вырас без мяне. «Чый гэта можа быць? А мо чый унук гарадскі?»

Калі яны праходзяць, гукаю да жанчын:

— Чый гэта меншы, у тэнісцы?

— У безрукаўцы? А бо, Коля, гэта ж Ніны Хведаравай. Сярэдні. На яе і падобны. Такі ж рабаценькі, бялявы. І смяецца гэтак жа, як Нінка...

Жанчыны хвіліну маўчаць. Потым цётка Зося кажа:

— От, бабы, Ніна і без мужыка, бачыце, траіх сыноў займела. Займела і выгадавала. Адзін у арміі ўжо служыць, і гэтыя два падцягваюцца.

— Дык хіба адна Ніна? А Волька? А Стэпка? А Ніна Нупрэева?

— А ўсё ж, бабы, вайна нарабіла,— уздыхае Кацярына.

— Праўду, Зося, кажаш! І ты, і я, і Манька во, і Марыля таксама пазаставаліся без мужыкоў, дык у нас хоць дзеці былі. Як ні цяжка было, а ўсё ж лягчэй, чым той жа Ніне Хведаравай.

— Чаму ж гэта лягчэй? Што ёй адной, а што на траіх-чатырох выстрачыць.

— Не пра тое я, Ганна!

— А пра што?

— Ведаеш, пра што!

— А я ж, чуеш-далібог, і яшчэ скажу,— перапыняе Зосю цётка Гілена.— Мы сваё хоць трохі адгулялі перад вайною. Колькі таго гуляння было, а ўсё ж. А Волька ці Ніна і таго не бачылі. Што, чуеш-далібог, няпраўду кажу? Ніне да вайны колькі было? Гадоў дзевятнаццаць. Самая дзеўка. Гэта цяперака дык вучацца, пра замуж у дваццаць гадоў не думаюць. А даўней, чуеш-далібог, толькі замуж і ісці. І, думаеш, хлопца сабе не знайшла б, каб не вайна?

— Праўда, Гіленка! А за вайну дык дзеўка і ўрудзела. А дзе тыя хлопцы пасля вайны былі? Ляксей ды Ванька Міхалінін толькі і вярнуліся. Калі які смаркач за вайну падцягнуўся, дык хіба ж ён ёй пара?

— Яно ведама! Але ж, Кацярына, было... Яна ўжо і ў гадах дзеўка, баба, можна сказаць, а з падлеткам у стозе скруціцца. Што, не было такога? Было ж! Дык я і кажу...

— Чуеш-далібог, ты таго не бачыла, дык і не кажы. Мала што людзі могуць плявузгаць!

— Бачыць — не бачыла, але калі не сляпая, дык паглядзі. Нінчын Генка кроплі пабраў хлопца Васілёвага. А колькі тады было таму Валерыку Васілёваму? Добра, калі семнаццаць!

— А от каб прыгледзелася лепш, то, можа, і ўбачыла б, што той Генка Нінчын на твайго Пётру змахвае.

— Цьфу на цябе, цьфу! Яшчэ што выдумай!

— А, не ў нос? А навошта ж на іншых гаварыць?

— Я, дзеўкі, дык ні Нінкі, ні Волькі, ні

Стэпкі не ганю. Веку ж трэба з кім дажываць. А дзіця ўсё роўна дзіця, ад якога б бацькі ні было.

— Пэўне ж! А яшчэ ж, бабачкі, колькі і дасталося ім за байструкоў гэтых. Цяперака дык папрывыкалі ўжо ўсе, быццам яно так і трэба. А тады? Колькі аднае гамонкі было, колькі таго абгавору і нагавору!

— А дзецям? Дзе хто што зробіць, учыніць што — усё на іх, на «дзедавых гадаванцаў». У сад чый дзеці ўскочаць, дык толькі іх і бачылі, іншых не прыкмячалі.

— Але ж, Зоська! Я ж на свае вочы бачыла, на свае вушы чула. Палашчу неяк адзежу на кладцы, аж чую — Анэтка крычыць: «Ату на вас, ату на вас! Людцы, ратуйце, зноў гэтыя байструкі жыцця не даюць!» Гляджу, аж праз Анэтчын паркан куляюцца падшыванцы. І мой там быў, і твой, Ганна, Алёшка. А апошні перакуліўся цераз паркан Толя Стэпчын. Анэтка яго ледзь не ўлавіла. Стаіць па той бок паркана і лямантуе: «А каб жа цябе зямелька не насіла, як цябе сюды насіць! А каб жа табе рукі скруціла, як ты тыя сукі паскручваў! А каб ты долі сваёй не прыждаўся, байструк няшчасны!» Усе дзеці ў кусты пашыліся, а Толя сцежачкай дадому паплёўся. Ідзе і плача, бедненькі. Кашулька са штонікаў выехала, штонікі тыя на адной шлеячцы матляюцца. І яблыка ў яго ніводнага не было. Старэйшыя, спрытнейшыя каторыя, дык, можа, і адарвалі, а ён, пэўне, і не дабег да яблыні той. Мой пасля казаў, што Толя на варце стаяў, Анэтку пільнаваў, каб яна не заспела знянацку. А от жа яна яго ўбачыла, на ім злосць спагнала...

— А хіба толькі Анэтка? Былі ж і яшчэ

людзі. От ведама — сірату лягчэй пакрыўдзіць, няма каму заступіцца,— цётка Манька ляпае рукой па назе, адганяючы, пэўна, слепня.

— Крыўдзілі-то яно крыўдзілі, Манечка, але ж не ўсе. Многія і жалелі. Нашто ўжо Анцюк-нябожчык звераваты быў, сваіх дзяцей, здаецца, не любіў, а й то ж. Злавіў у садзе Воўку Драздовага і Вольчынага Пецьку. Дык дай ты веры: Драздовага хлопца добра-такі крапівою паджыгаў, а Вольчынаму насыпаў яблыкаў повен прыпол. Толькі сказаў напаследак: «Бяры і еш, а сам не лезь! Папрасіць язык не адваліцца!»

— А старэйшы Нінчын, Сяргей? Помніце, як да дзеда Грышы прывязаўся? Як толькі ўбачыць дзе, так і бяжыць напярэймы. А дзед яму то яблык дасць, то яйка, то цукеркай пачастуе, калі з крамы ідзе,— Грыша ж заўсёды цукеркі купляў, чай піў толькі з цукеркамі, у прыкуску. А ў школу Сяргей пайшоў, дык Грыша і партфелік яму купіў, і шапку зімовую, са скураным верхам, і паліто, і чаравікі...

— Дык, чуеш-далібог, прыязджаў жа Сяргей гэты Нінчын хаваць Грышу. Плакаў, як па сваім. Старая Грышыха казала пасля, што і грошы на стол даваў.

— От бачыш! Дзіця ласку помніць. Малога не абманеш. Чуе, хто да яго па-добраму, а хто па-благому.

— А бо! — Кацярына выцірае ражком хусткі вочы, усаджваецца ямчэй.— Дзіця заўсёды да харошага чалавека горнецца... А от жа, бабы, і павырасталі. Толя Стэпчын армію адслужыў, у Мінску ўладкаваўся, жаніўся. Сяголета прыязджаў з сям'ёй. Стэпцы ўжо радасць! І ўнучку прывёз...

— Дзіва што! Чаму ж не будзе рада! Як і кожная матка.

— А божа мой, што і казаць! А нашы дзеці — хіба лепшыя? Таксама ж без бацькоў гадаваліся.

— Ну, не кажы! Без бацькі то яно без бацькі, але ж хоць ведалі, хто іх бацька. Хоць па картачцы...

— Мае, Марыля, дык і на картачцы не бачылі. Згарэла ўсё ў вайну, ніводнай не засталося. Думала, мо ў каго са сваякоў ёсць, дык таксама няма.

— Але ж, Манька, хоць ведалі, што быў бацька, што з вайны не прыйшоў.

— Ай, Марыля, гэтак і Нінчыны ведалі! Каб не вайна, дык і мае б ведалі, і яе. А так...

— Каб жа не вайна! Да вайны і «гадаванцаў дзедавых» ніхто не ведаў. А калі, не дай бог, дзеўка каторая нагуляе да замуства, дык на ўсё сяло сораму. Не толькі бацькам.

— То і правільна было! Як гэта, чуеш-далібог, каб дзяўчына да вяселля гуляла з кім? Гэта ж матцы і бацьку вочы завяжы!

— Да вайны, да вайны... А пасля вайны жыць неяк трэба было?! Як тое дзіця ў каторай знайшлося, хто яго там ведае, а матцы на старасць радасць, не адна вякуе...

— Пэўне ж! Абы добры чалавек з таго дзіцяці вырас!

— От гэта, Манечка, праўда!..

Сонца села. У канцы вёскі зарыкалі каровы — вяртаецца з поля статак. Са свайго седала, абтрасаючы спадніцу, падымаецца цётка Манька:

— Пайду ж пераймаць.

І ідзе насустрач статку, крыху накульгваючы: відаць, адседзела нагу.

— Ну, то пара і нам. Пагаманілі і досыць.

— Трэба ж на вячэру нешта збіраць.

— Ай, а я ўжо і рабіць нічога не буду. Хлопцу малака дам, а сама і так лягу.

— Ды ўжо ж...

І жанчыны разыходзяцца.

А заўтра, калі будзе на пагодзе, на Ганнінай лаўцы зноў збярэцца — на заходзе сонца — «бабскі парламент»...

ЗМЕСТ

Гіль М.

Ранішнія сны. Мн., «Маст. літ.», 1973.
160 с. 7000 экз. 20 к.

«Ранішнія сны» — першая кніга празаіка Міколы Гіля, у якую ўвайшлі апавяданні, што друкаваліся ў свой час у рэспубліканскім перыядычным друку. У іх малады пісьменнік расказвае пра нашых сучаснікаў, людзей вёскі і горада, пра іх чалавечыя і грамадскія ўзаемадачыненні. Асобныя апавяданні навеяны ўспамінамі ваеннага дзяцінства. У кнігу ўключана і нізка вясковых занатовак пад назвай «Слабодскі парламент» — шчыры, непасрэдны, амаль дакументальны расказ пра вясковых жанок-працаўніц, пра іх турботы і клопаты.

Г $\frac{0733\text{-}085}{М\ 302(05)\text{-}73}$ 66-73

Бел 2
Г 47

На белорусском языке

Гиль (Гилевич) Николай Семенович

Утренние сны

Издательство «Мастацкая літаратура» Государственного комитета Совета Министров БССР по делам издательств, полиграфии и книжной торговли. Минск, ул. Советская, 19.

Рэдактар М. Капыловіч. Мастак Н. Лазавы. Мастацкі рэдактар А. Труханава. Тэхнічны рэдактар М. Папкова. Карэктар А. Берліна.

АТ 08584. Здадзена ў набор 5/X 1972 г. Падп. да друку 9/IV 1973 г. Тыраж 7000 экз. Фармат 70×90¹/₃₂. Пап. друк. № 1. Ум. друк. арк. 5,85. Ул.-выд. арк. 5,97. Зак. 1585.
Цана 20 кап.

Паліграфічны камбінат імя Я. Коласа Дзяржаўнага камітэта Савета Міністраў БССР па справах выдавецтваў, паліграфіі і кніжнага гандлю. Мінск, Чырвоная, 23.